

A V H A N D L I N G A R

SVENSKT GULD.¹

Fyndhistoriska anteckningar

AV

CARL SAHLIN.

Den gamle läraren i Falu bergsskola, bergmästaren Ludvig Wetterdal, plögade säga sina elever att fynd av guld i Sverige närmast vore att betrakta som en stor olycka. Han menade att sådana upptäckter här som annorstädes i världen komma människorna att förlora all ekonomisk besinning, så att de lägga ned penningar på gruvförsök rent huvudlöst under sitt sökande efter den åtrådade metallen. Då erfarenheten dittills givit vid handen att endast på ett enda ställe, nämligen vid Falu gruva, guldmalmsbrytning och guldutvinning lönat sig, ansåg sig bergmästare Wetterdal hava goda skäl att be Gud bevara Sveriges bergsmän från att hitta guld. Hade han levat nu, skulle han emellertid haft viss anledning att ändra åsikt. De storartade malmfynden i Västerbotten, vilka delvis äro guldförande i mycket avsevärd grad, hava rubbat de gamla cirklarna. Dock är det försiktigt att ej ropa hej, förrän man är över bäcken. Möjligen kommer den senast utbrutna guldfibern att orsaka penning-

ars nedläggande på fruktlösa gruvförsök i den omfattning, att den stora vinst, som uppfordras med bergtunnorna ur ett eller annat schakt, kommer att spelas ner i underjorden på andra ställen och där vinna så säker placering, att den aldrig mer kan återtagas. Berggrundens skatter äro icke blott i goda tomtars vård. De bevakas även av hiskliga drakar, som tycka om att bringa bergsmännen ofärd.

Guld har en mycket spridd utbredning på jordytan, fastän detsamma endast på få ställen förekommer så samlat, att ett bergsmannaarbete för dess tillgodogörande lönar sig. Man kan säga att förhållandena i Sverige härmed överensstämma och det i båda de angivna avseendena. Här har guld påträffats på ett mångtal ställen, i de allra flesta fall som beståndsdel i koppar- och blymalmer, men även på annat sätt samt några gånger gediget och i synlig mängd, både i fast klyft och i lösa jordlager. Som redan antytt äro emellertid de fyndställen lätt räknade, där guldutvinning hittills givit vinst. Och det ehuru någon hög halt av guldinnehåll i det fyndiga berget eller sanden som be-

¹ Föredrag i S:te Örjans gille den 19 jan. 1928.

kant ingalunda erfordras, för att brytvärdhet skall anses föreligga. Guldet har högt värde — cirka 2 500 kr. per kg. — och kostnaden för dess metallurgiska utvinning är i de flesta fall ringa. Härav kommer sig att man med fördel kan bryta och bearbeta t. ex. kvarts, som håller blott 6—8 gr. guld per ton, ja, i Falun har man i många år ur kopparmalmen uttagit en så ringa halt som 3 gram per ton, då dock kopparinnehållet burit största delen av kostnaden för de metallurgiska processerna.²

Uppställer man frågan vid vilken tid guld började att ur svenska gruvor utvinnas, måste man gå tillbaka till vårt allra äldsta bergsbruk för att finna svaret. Vår första dokumenterade gruvbrytning och därpå grundade metallsmältning förlägges av Tunberg till slutet av 1100-

² Då jag även har icke-bergsmän bland mina åhörare, bör jag kanske med några siffror förtydliga huru utomordentligt liten en kvantitet guld av 3—6 gram per ton i själva verket är, detta i synnerhet om man tänker på denna halt i synlig mätto och sålunda räknar volym mot volym. En vagnslast eller 10 ton guldhaltig kvarts upptager ett utrymme i fast berg av omkr. 3,7 kub. m. och i lösbrutet skick av cirka 6,7 kub. m. I denna bergmassa utgör guldet — vid en halt av 6 gram per ton — cirka 3,4 kubikcentimeter, alltså bildande en liten guldtärning med 1,45 centimeters kant. Med andra ord sagt måste man krossa och metallurgiskt behandla 2,161,300 volymenheter (lösbruten rymd) kvarts för att bekomma en enda volymenhet guld. Än större var den mängd vanlig hårdmalm ur Falu gruva, som måste genomgå kopparverket per varje erhållen volymenhet guld. Med vederbörlig hänsyn tagen till den högre spec. vikten hos hårdmalmen (omkr. 2,8) finner man genom en enkel uträkning att per varje volymenhet guld, som ur nämnda malm erhöles, måste 4,15 miljoner volymenheter malm (lösbruten rymd) krossas, rostas och underkastas extrahering på våta vägen. Som man finner har metallurgen stundom att räkna med riktiga småmulor och måste kunna konsten att även därav framställa värden.

talet.³ Det silver, som då utvanns, liksom den koppar, vilken under det påföljande seklet började sändas i handeln från Stora Kopparberget, voro gyldiska, vilket man med visshet kan sluta till av malternas senare befunna beskaffenhet. Huruvida våra medeltida bergsmän voro underkunniga om detta förhållande är icke lätt att säga. Först senare, under första hälften av 1500-talet, möta oss bestämda uppgifter om att en sådan kunskap icke var dem främmande.⁴ Med den skicklighet både i proberkonst och i skedning, som redan mycket tidigt stod till buds vid bergverken i Tyskland m. fl. länder kan man dock taga för givet att det från Sverige kommande medeltida silvret blev underkastat undersökning och bearbetning på guld. Biskop Peder Månsson, som vistades i Rom åren 1508—24 och där skrev sin Bergsbok,⁵ visar sig hava väl reda på att silver kunde innehålla guld och att de båda metallerna på kemisk väg kunde skiljas. »I Ungere land hafva de berg», säger han, »af hvilkom de taga både sölf och gull, och först uttaga de sölfvet såsom de göra sölf i Sverige och sedan hafva de watten som kallas på latino aqua fortis, på Swensko skede vatn, och i det vatnit låta de sölfvet filadt eller tönnt utslaget och sölfvet vändes i vatn och gullit ligger på botnenom. I allo de sölf», säger han vidare, »som tages ur bergen, finns ju gull, stundom mer och stundom minder, stundom tionde delen är gull,

³ Tunberg, S. Stora Kopparbergets historia. I, Uppsala 1922.

⁴ Olaus Magnus. Historia de gentibus septentrionalibus. Romae 1555. Svensk översättning, Uppsala 1912: del 2, bok 6, kap. 17, sid. 22.

⁵ Peder Månssons skrifter på svenska, utgivna av R. Geete. Sv. fornskriftssällsk. samlingar. Stockh. 1913—15, sid. 599.

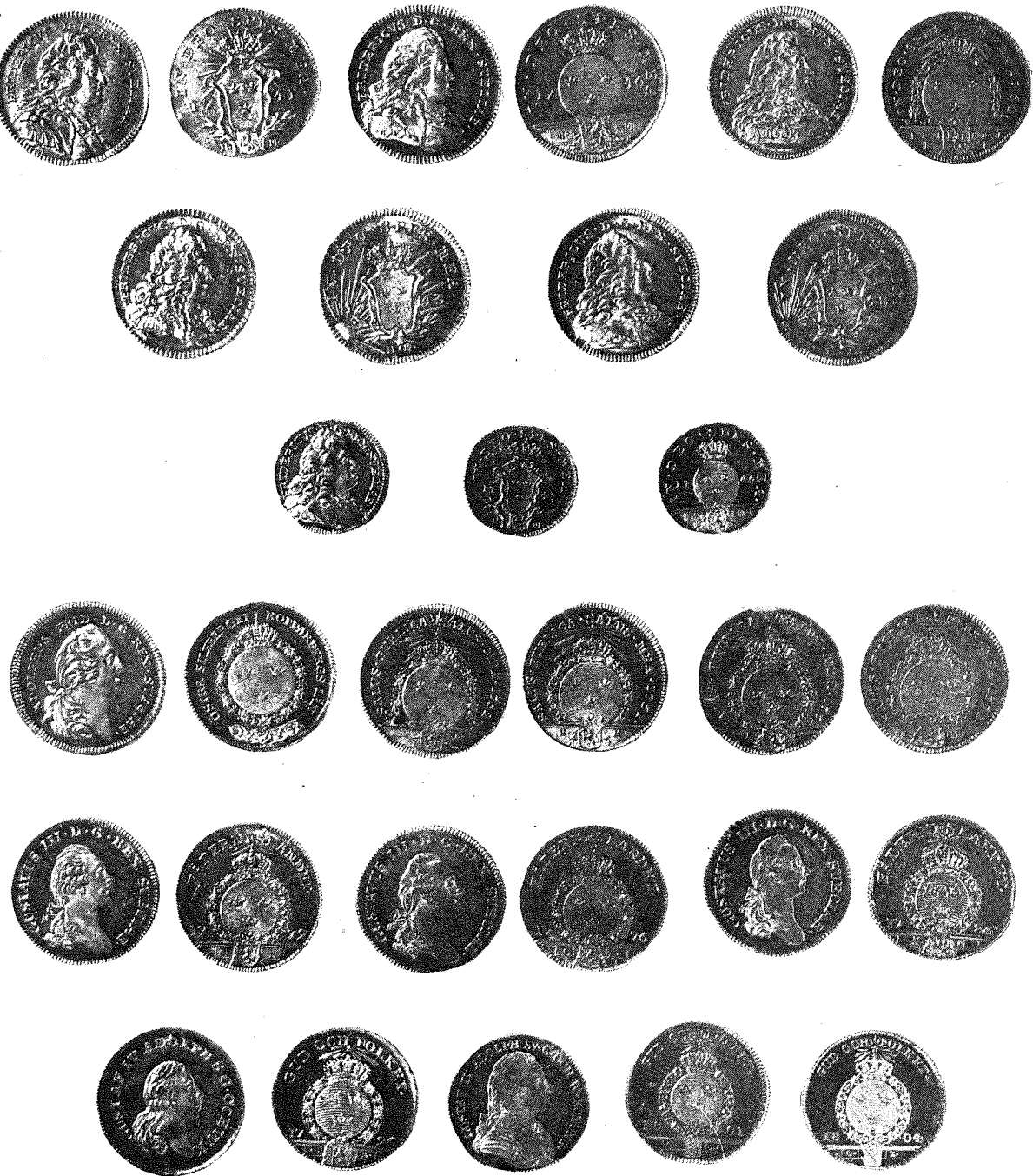

FIG. 1—30. GULDMYNT, PRÄGLADE UNDER 1700-TALET AV SVENSKT ELLER OSTINDISKT (MED STRÅLANDE SOL) GULD. K. MYNTKABINETTET.

stundom nionde delen, stundom sjunde delen» o. s. v. Vid läsningen av denna Peder Månssons redogörelse har man anledning erinra sig silvret från Öster-Silfberg, vilket höll omkring 12 % guld,⁶ en halt, som nog var tillräcklig att göra skedningen till en god affär även vid den relation mellan guld- och silverpriset som då var rådande.⁷ Den frågan ger sig själv i detta sammanhang, om man genom jämförelse mellan rent, olegerat silver och ett silver hållande 10 à 15 % guld kunde på färgen se att det ena var gyldiskt i så avsevärd grad. Myntdirektören Alf Grabe har haft vänligheten utföra två provsmältningar för att få saken utredd och har lämnat det besked, att ej ens vid 15 % guldhalt någon färgförändring är för ögat märkbar vare sig vid direkt jämförelse eller vid den skarpere komparation, som probersten och probernarlar medgiva. Man har sålunda anledning ursäkta våra medeltida bergsmän, om de under vårt silverbruks första århundraden i ovetskap om guldhaltens sålde sitt silver för billigt.

Det tidigaste meddelande som, såvitt hittills är känt, står till buds beträffande svenskt guld, härrör från år 1512,⁸ och gäller guldhalt i silver från *Sala gruva*. Prosten Johannes i Linköping skrev den 9 januari nämnda år till riksföreståndare

⁶ Witt, Th. Sveriges ädlare malmer. Falun 1906. Sid. 16.

⁷ Hildebrand, H. Sveriges medeltid. Del 1, sid. 774. Stockh. 1894. Enligt där anförd uträkning efter två uppgifter i Västgötalagen var förhållandet 1:8, en prisproportion, som angives gällande även i det övriga Europa.

⁸ Källan för mig påpekad av disponenten G. A. Granström. Även i övrigt har jag beträffande Salaguldet att tacka honom för värdefulla upplysningar. Se även Sjögren, Hj. The Sala mine, Sthlm 1910.

ren Sten Sture d. y. ett långt brev om önskad likvid i lödigt silver för en domkyrkofastighet, därvid begagnande tillfället att påpeka hurusom det svenska myntväsendet vore så illa ordnat, att tyskar och danskar droge nytta därav »met rigesens drapelige scada i lengden», *hålst som den lödige marken från Salberg håller något guld*, tillägger han. Brevet återgives av Langebek,⁹ som även fäster uppmärksamheten på den däri omnämnda guldhaltens såsom en märklig upplysning (besönderlig Efterretning). Av brevets sammanhang synes framgå att prostens ej avsett att meddela en nyhet, utan snarare blott velat erinra om ett känt förhållande. Det är ock utan vidare klart att han velat påpeka Salasilvrets högre värde på grund av guldhaltens. Härav följer att man vid ifrågavarande tidpunkt här i landet kände till att guld i silver kunde fränskiljas och nyttiggöras för sig. Möjligt är ju ock att skedningskonsten letat sig upp till vårt land och redan utövades av våra metallurger och guldsmeder. Framtida forskningar torde möjligen komma att bringa ljus i denna sak. Här må blott ytterligare några ord ägnas åt guldhaltens storlek i Salasilvret. Vad som i detta avseende kan utläsas ur brevets ordalag »noget til gull» är vanskligt att giva sig in på. Skall det emellertid vara någon mening med guldet omnämmande såsom värdeförhöjande beståndsdel i Salasilvret, måste halten varit så avsevärd, att skedningskostnaden täcktes och vinst därutöver uppstod. Den bör

⁹ Langebek, J. De norske Bergverkers Oprindelse og Fremvekt. I Det Kongel. Danske Videnskabers Selskabs skrifter. Köpenh. 1758. Sid. 381.

FIG. 31. »GRIPENHJELMS DUKAT.» PRÄGLAD ÅR 1695.

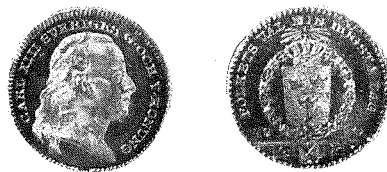

FIG. 32. DUKAT, PRÄGLAD 1810 AV GULD FRÅN DALARNE.

med andra ord hava varit vida större än vad erfarenheten under senast gångna seklen lärt oss beträffande Salamalmens guldhalt. Denna erfarenhet säger oss att silvret från denna fyndighet varit ovanligt guldfattigt, ja halten av den värdefullare metallen har varit så ringa, där över huvud guld kunnat påvisas, att all tanke på dess tillgodogörande varit utsluten. Trots detta har man emellertid en viss anledning misstänka att förhållandet varit annorlunda inom gruvans äldre delar. Disponenten G. A. Granström har ägnat mycket intresse åt detta spörsmål och åren 1901—1903 underkastades en mängd uttagna prov analysering på guld, varvid i åtskilliga fall oförklarligt höga utslag erhöles. Det kan icke komma ifråga att här närmare ingå på denna sak. Blott det må sägas att all anledning föreligger att vid framtida brytning ägna sorgfällig uppmärksamhet åt saken. Ett särskilt skäl att se upp ligger även däri, att bröderna A. och W. Heberle vid den av dem företagna extraheringen av gamla afterhögar, enligt vad de själva meddelat, utvunno utom mycket stora kvantiteter silver även viss, ej obetydlig mängd guld, speciellt ur de äldsta s. k. afterskansarne. Huru mycket guld, som av dem uttogs, är icke känt, då de höllo denna sak hemlig. De utvunna ädla metallerna exporterades i form av

fällprodukter och endast den som hade tillgång till analysböckerna kunde skaffa sig kunskap om produkternas verkliga sammansättning. Helt nyligen verkställd efterforskning har givit som resultat att sagda anteckningsböcker tyvärr icke äro bevarade. Man får nöja sig med att tillræda den malmbrytande bergsman, som i framtiden får uppgiften att angripa väggar och bottnar i gamla Salberget, att icke försumma sin giv-akt-skyldighet, speciellt i fråga om guld. Till sist bör här meddelas att de 60,3 kg. guld, som enligt den officiella statistiken tillverkades vid Sala silververk åren 1898—1920, harrörde ur inköpta malmer från Saxberget, Silfhyttan, Ryllshyttan, Grufgården och Kafveltorp. Den tillverkningen vittnar sålunda endast om guldhalt av utvinnbar storlek i nyss uppräknade fyndigheter och bör icke få vilseleda vid Salamalmens bedömande.

Beträffande härovan omnämnda *Östersilfberget* i Dalarna, vilket redan under 1500-talet plögade kallas gamla Sölfberget och som bearbetats åtminstone sedan 1300-talet, har man från år 1546 en direkt uppgift om sökande efter guld i därur utvunnen metall. Gustaf Vasa ditsände det året en tysk smältare Hans Bartelz¹⁰ för att anställa smältförsök med

¹⁰ Benämnes Mickel Barthelsson i Sveriges ädlare malmer och bergverk av F. R. Tegenren m. fl., Stockh. 1924, sid. 177.

Ladugårdsgruvans malm, som ansågs hålla både silver, koppar och guld. Mannen hade uppgivit sig kunna ur en blandgods-malm, innehållande silver och koppar, smälta ut båda metallerna och skilja dem åt. Det innebar tydligen något nytt och märkvärdigt för den bergskunnige kung Gustaf. I sitt brev om saken till fogden Michel Hising av 5 maj 1546¹¹ anmodar han denne att lämna främlingen så mycket malm från Ladugårdsgruvan jämte andra nödtorfter, som behövdes för ett smältförsök under tre veckor, högst en månad. Därtill skulle han erhålla mat och öl från konungens gård.¹² Rädd att bli kuggad genom svek, befallde kungen sin fogde att inlägga de vid försöket erhållna metallerna i en liten påse, som skulle förseglas av båda och sändas till honom själv. Han ville sedan yttermera låta försöka och probera om samma sølv eller koppar *innehölle något gull, som en part mente*. Intet är bevarat om detta metallurgiskt intressanta försök och dess resultat. Då emellertid gruvan på 1550-talet ännu gav mycket malm, kan man förmoda att silvret underkastades nya skedningsförsök och att dess stora guldhalt blev tillgodogjord. Snart började dock malmtillgången avtaga och gruvfältets glansperiod gick tidigt till ända. Det dröjer också mycket länge, innan Öster-

silfbergsguldet åter låter höra av sig. Mig veterligt sker det först år 1695. Visserligen meddelas på åtskilliga ställen i litteraturen¹³ att riksmarsken Jakob De la Gardie år 1636 i rådet ingav en berättelse om guldet i Östersilfberg, men detta meddelande har befunnits avse Västersilfberget och skall här nedan på sin plats behandlas. Ovan nämnda år 1695 lät landshövdingen, friherre Nils Gripenhielm¹⁴ företaga skedning av silver, utvunnet ur ett gammalt gråstensvarp, varvid han fick fram 9,7—12,5 procent guld.¹⁵ Till hugfästande av denna metallurgiska tilldragelse lät han av guldet prägla 100 ex. av et slags minnespenningar av dukatens form, skrot och korn, försedda med Karl XI:s bild och denna inskrift: »Ex auro svec. reperto in Dalia et Öst: Silv Bergh A:o 1695. N. Gripenhielm.» Dessa numera mycket sällsynta dukater äro av stort bergshistoriskt intresse såsom varande de äldsta bevarade produkter av i Sverige framställt guld av svensk malm. — Även under 1700-talet gjordes upprepade gånger försök att blåsa nytt liv i gruvdriften vid det gamla gruvfältet. Alltjämt var det den höga guldhalten som lockade. Det silver, som utvanns, visade sig också giva 7—16 % guld. Man lät även nu prägla dukater. De bära Adolf Fredriks bild och årtalen 1751, 1754,

¹¹ Gustaf I:s registratur samt Diplomatarium dalekarlicum. Någon tvekan synes råda om Ladugårdsgruvan legat i Östersilfberg eller vid St. Kopparberget. Se t. ex. de olika registeruppgifterna i det tryckta riksregistraturet och diplomatariet. Mig synes otvivelaktigt att det är fråga om Östersilfberget. Jämför Gustaf Vasas brev av 25 febr. 1545.

¹² Härmed torde avses Grängeshyttan, nuvarande Grängshammar. Se Grängshammars och Ulfshyttans bruksegendom av C. S. Sthlm 1904. Sid 15.

¹³ Senast i Tegengren m. fl. Sveriges ädlare malmer. Stockh. 1924, sid. 179.

¹⁴ Warmholtz omnämner (Bibliotheca historica sueo gothica, II. Stock. 1783. Sid. 70.) ett manuskript av Gripenhielm med titeln »Relatio de auro Sölbergensi» såsom befintligt i biblioteket på Högsjö. Jag har förgäves eftersökt berättelsen i Rålambska samlingen i K. Biblioteket.

¹⁵ Tegengren m. fl. A. a. Detta arbete är närmaste källa till en mängd uppgifter i det följande.

1764 samt äro i prägel märkta med ursprungsbeteckningen: Östra Silfberget i Kopparbergs län. Jag behöver inte säga att dessa mynt äro stora rariteter — att betala deras vikt i guld skulle inte räcka på långa håll. Sist en sådan pjäs var att tillgå på en myntauktion var år 1925. Då jag gärna skulle vilja äga en guldsant från denna gruva, lät jag bjuda ända upp till 300 kr. för myntet, men buden gingo vida högre och först vid 405 kr. föll klubbslaget. En annan blev sålunda ägare. Vilket fantasipris en av Gripenhielms dukater skulle uppnå i våra dagar kan man under sådana förhållanden svårigen beräkna eller ens ana. De upprepade brytningsförsök — ännu in i våra dagar — som senare företagits i Öster-Silfberg hava alla varit förlustbringande. Och så även, sedan zinkmalmen ökat förhoppningarna. Senast var arbete i gång därstädes under världskriget åren 1918—1920. Då gruvfältet kan anses näst Salberget hava givit det största silverutbytet bland svenska blygruvor och guldhalt, åtminstone i vissa av gruvorna, varit mycket avsevärd, är det förklarligt att frestelsen att här pröva lyckan varit stor och lockat folk till alltjämt nya uppoffringar av pengar.

Samma år 1546, då man företog den första kända undersökningen på guld vid Östersilfberg, utkom i Basel ett arbete av Georg Agricola »De veteribus et novis metallis», vari författaren bland mycket annat om svenskt bergsbruk meddelar att *guld förekom i Finnmarken, som lydte under konungen av Sverige*. Ehuru Agricola förlägger Finnmarken till Finland, anser jag som säkert att han menar nordligaste delen av nuvarande Norge,

vilken vid ifrågavarande tid mera eller mindre klart lydte under Sverige. Jag har i annat sammanhang¹⁶ närmare utvecklats denna sak och nöjer mig här med ett blott omnämnande, särdeles som fyndorten ligger utanför det nuvarande Sverige.

Vid ungefär samma tid — första hälften av 1500-talet — framträder även i andra källor talet om guld i Sverige, ledsagat av ett intresse för gulddletning, som man gärna vill tro motsvarade av någon verksamhet i samma riktning bland de svenska bergsmännen. De vidunderliga berättelserna om de rika guldfynd i Amerika spriddes ju vid denna tid över Europa och stimulerade fantasien. Överallt i bergen såväl som i flodernas sand trodde man guld i stora mängder vara till finnandes. Biskop Peder Månsson visar sig i sin Bergsbok¹⁷ vara intagen av liknande förhoppningar med avseende å Sverige och han klagar bittert över sina landsmäns lojhet, speciellt då det gäller letande efter guld i flodsand. »I Sverige», säger han, »hafwer ingen så letatt eller pröffwett upfinne gull än till thenne dagen.» Och så framdrager han en hel del lysande exempel på rik fångst av vaskguld — alldeles som det brukas i nutida amerikanska guldgruveprospekter, med vilka man söker fiska aktietecknare.¹⁸ I fråga om gediget guld i fast

¹⁶ Det svenska bergsbruket i Georg Agricolas skrifter. »Med hammare och fackla», I. Stockh. 1928.

¹⁷ Peder Månssons skrifter på svenska. Sid. 597.

¹⁸ Jag kan inte neka mig att anföra ett prov (i sammandrag) ur Peder Månssons skrift: »Guld tages i älfvarne Rhen och Elbe i tyskom landom, teslikes i Slavonie land, i Ungere land och i Transsilvanie land. Item på en ö som kallas Cipangu är så mycket gull, att all tak

klyft säger samme Peder Månsson att »gull finnes ock i stenomen, som ej är med stenom blandat eller samman mängdt utan sitter klart genom stenen», vilket ju är en ganska korrekt beskrivning, men mera frågande måste man kanske ställa sig då han tillägger: »Så hafver jag funnit guld i Sverige i svartom flise stenom, hvilka stena finnes mångestädes i rikena — — och satt det gullet genom de hallarne som andre tråder och fyrakantig var hvar tråd, dock likväl ej långer, och där är grafvandes djupt nider och sankis där af gull med eldenom. Tå jag fann gull i de stenerne», säger han till sist, »var jag unger och ej förstod eller visste hvad det var utan skar det gullet bort med knifvenom som satt i stenomen.» — Man torde ha anledning betrakta herr Peder som fortfarande något ung och oerfaren i denna sak, även då han som mogen man skrev sina förmaningar till de svenska bergsmännen. — Också Olaus Magnus, som lämnade Sverige år 1524 och i Rom år 1555 tryckte sitt stora verk om de nordiska folken, är i denna bok inne på frågan om guld i Sverige. Han åberopar¹⁹ Jobs boks 37:de kapitel, där det — enligt äldre tidens tolkning, som icke längre anses riktig — talas om att

och döre, som konungen ther hafver, äro af klart gull, tu finger tjockt. Men i en bok som giord och skrifven är om de seglingar (till Amerika), som konungarne av Spanien och Portugal gjorde, skrifves hvar som mästa guldet finnes. Där grofvo de upp guldet af jordene, klart och rent och så stort stycke i enom klimp att det vog 17 lod, och är efter Guds börd 1501 grofvo de och samkade i två månader tolf tusande bessmanne-marker klart gull af jordene. Item i Dalmatia land har man funnit gull i sandenom, smått som gryn och det tvättades ut och man sankade 50 bessmanne-marker hvar dag.»

¹⁹ Olaus Magnus. A. a., bok 6, kap. 12, sid. 17.

guld kommer från Norden.²⁰ Och på ett annat ställe²¹ säger han i samband med en erinran om forntidens rikedom på guld, silver och annan dyrbar metall, att guldmalm då fanns i överflöd, men sedermera blev alltmera sällsynt i följd av den förfärliga dödlighet, som pest, krig, hungersnöd och oväder orsakade, samt på grund därav, att man icke längre vinnlade sig om guldmalms eftersökande. Denna utsago av Olaus Magnus bär spår av att närmast vara en spekulation utan faktisk underlag. Viktigare är ett tillägg, som göres i sammanhang med citatet ur Jobs bok om guld i Norden och lyder sålunda: »Också säges konung Gustaf numera där hafva upptäckt guldgrufvor af högt värde». Antagligen har han genom resande landsmän fått i Rom höra talas om de med en viss osäkerhet omnämnda fynden, vilkas läge och beskaffenhet det numera icke torde löna sig att söka utfinna, då varje hållpunkt för en identifiering saknas. Möjligt är det ju att under rättelsen gäller det av Agricola omnämnda finnmargsguldet. Man förstår att en upptäckt av vaskguld, även om fyndet varit magert och icke lönat sig att tillgodogöra, lätt genom ryktet fått för stora dimensioner och att nybeten förmått bana sig väg ända till Rom. Guld har alltid ägt en förvånande makt att sätta tungorna i rörelse.

Senare under 1500-talet påträffas en

²⁰ Stället återgives i Versio vulgata (uppl. av år 1647) sålunda: »Ab aquilone aurum venit». Ännu 1885 har en svensk bibelupplaga översättningen: »Från Norden kommer guld», under det att Gustaf V:s bibel, tryckt 1917, tolkar stycket sålunda: »I guldglass kommer han från Norden». Jfr Menander-Ahlberg, De auro e Septentrione, dissertatio philologica. Åbo 1748.

²¹ Olaus Magnus. A. a., bok 6, kap. 17, sid. 22.

ny berättelse om fynd av guld, denna gång i Västergötland. I en av Sven Rinman²² och andra återgiven berättelse av biskop Johannes Ofeegh rörande *gullberget i Hornborga socken*, skulle fyndigheten hava legat »vidh eena älfv emillan Skefwij (Skövde) och Sässare (Säfware).²³ »Den röda sanden», säger han vidare, »ähr groof påseendes, derføre leeta äth den vägen, som löper ifrån Örebro, där finnes den. Härom må du», fortsätter biskopen, »låta gullgräfvaren leeta, ty det ähr sant både om gullberget och gullsanden. Jagh ville väl mera här om skrifva, om jagh visste Guds prijs blefve därigenom förökad. Män jagh biskop Ofeger täncker på Christi döds och namns försmädelse vid Sala grufva och Satans dageliga roop och åkallan. Män om Gullberget ähr sannerligen visst och sanden må du pröva, dock med bägge parterna hörer kånst till i Guds fruchtan.» Berättelsen återgives utan datering. Då man vet att Ofeegh blev biskop i Västerås omkr. 1563 och avled 1574,²⁴ bör relationen hava nedskrivits någon gång emellan dessa tilldragelser.²⁵ Professor Helge Nelson, som sammanfört vad som genom litteraturen är känt om Hornborgaguldet,²⁶ meddelar att fyndigheten var på tal

hos förmyndareregeringen år 1636. Jag har slagit upp detta ställe i riksrådets numera tryckta protokoll, där det den 14 januari heter att det »discurrerades om dedt guldberget vidh Hornborga i Västergötland», varvid sekreteraren berättade vad salig Kungl. Maj:t haver härom ment. Gustaf II Adolf hade således även haft tid att intressera sig för Västgötuguldet. Påföljande år sändes proberaren Qvensel ut på letning och angav ensamt i Västergötland ett guldmalmsstreck, fyra guldsandsstreck och ett demanteberg. Under 1630-talet rådde en verklig guldfeber här i landet, säger Nelson. 1723 gjordes förnyad undersökning vid Hornborga och 1731 igångsattes därstädes försök att utvinna guld. Man fick fram så mycket, berättas det, att det räckte till två guldringar. Sedan dess har, såvitt jag vet, guldsanden och guldberget vid Hornborga fått ligga i fred.

Efter Västergötland kommer *Småland* med anspråk på att vara en guldförande provins. En Henrik Leijel, som för levererade rustningar och hästar år 1581 i mars erhållit förläning på åtskilliga gods och gårdar i Småland, erhöi den 30 juli samma år en ny utfästelse av konung Johan III, omnämnd i riksregistraturet sålunda: Öpidt Bref för Hindrich Leijll på the gods, som K. M:t honom till underpant efterlätitt hafwer, them bebolle till Ewårderligh ägendom, så framptt han skulle lathe komme dett Gullbergh i Bruuk, som han i Småland hafver opfunnit. Datum Dråttningsholm 30 Julij 81. Mhän huar det icke kunde skeep, då skulle brewet ware kraftlöst. — Intet nämnes här om att berget skulle ligga i Alsheda socken, såsom i litteraturen plägar upp-

²² Manuskript av omkr. år 1768, förarbete till Sven Rinmans Bergverks-Lexicon. Nu i Carl Sahlins bibliotek.

²³ Ortnamnen och deras tolkning enl. Rinman, a. a.

²⁴ Muncktell, J. F. Vesterås stifts herdaminne I. Uppsala 1843. Sid. 20.

²⁵ Tegengren m. fl., A. a. Där uppgives att Hornborgaguldet omtalas såsom anträffat på 1550-talet.

²⁶ Nelson, H. Guldberget och guldsanden i Hornborga. Västergötl. Fornminn.-förenings tidskrift. Mariestad 1915. Det ortnamn, som av Rinman anses syfta på Säfwared, tolkas i Nelsons uppsats som Skara och Örebro som Öjabro.

givas.²⁷ Huru som helst, ingenting närmare är känt om Leijels guldberg, ej ens var det låg, fastän mången senare letat därefter.²⁸ Icke heller vet man om Leijel besuttit nödig sakkunskap. Att kungen själv hade sina dubier förstår man av tillägget efter dateringen, att hela förläningen skulle vara kraftlös, om ej ändamålet nåddes.

Väster-Silfberget, beläget i närheten av nuvarande Schisshyttan, hör till de mycket gamla gruvfälten i Dalarna. I Riksrådets protokoll den 19 oktober 1636 meddelas hufusom riksmarsken greve Jakob De la Gardie, en av de dåvarande innehavarna, förtäljde om vad prov han då nyss funnit av guld i Väster-Silfberget. Sin förhoppningsfulla tro på fyndets betydelse sticker han icke under stol med. Han tvivlade intet, heter det, att man skulle finna ännu mycket mera. Meddelandet synes hava mottagits med entusiasm. Gamle rikskansleren Axel Oxenstierna tog till orda och erinrade om vad Saxo danicus skriver i sin sjunde bok om den thesauro i Norlanden. Item anförde han vad Carl Bonde haver sagt om Värmeland, att det för sitt bergsbruks skull kan jämföras med ett konungarike. Mellan raderna i det kortfattade protokollet framlyser riksrådets fasta tro på

²⁷ Se t. ex. *Histor.-geogr. o. statistiskt lexikon över Sverige*, VII, Stockholm 1866. Art. Ädelfors, samt Tegengren m. fl. *Sveriges ädlare malmer*, Stockh. 1924, sid. 353. Det bör erinras att Ädelfors just ligger i Alsheda socken i Småland.

²⁸ I en artikel »Guldgruvan som blev träsko-verkstad», publicerad i *Vecko-Journalen* juli 1926, har en författare meddelat att det anses numera troligt att 1581 års kungabrev åsyftar en gammal gruva i Säby socken i Norra Vedbo härad.

den ofantliga rikedom, som Sverige ägde i sina malmberg. Man blev ense om att skriva till Johan Banér i Tyskland att han skulle söka anskaffa goda bergmästare och annat bergsfolk från gruvorna på Harz, i Mannsfeld, Schneeberg och Freiberg. Med gruvdriften och smältningen vid Väster-Silfberg hade man icke direkt att taga befattning. Brytningen gick vid denna tid arrendevis för De la Gardies och Carl C:son Gyllenhielms räkning, men visade sig snart lämna så stor förlust, att både silver- och guldtilverknning måste inställas. Det skedde år 1638. Efter upprepade nya försök av nya män, vilka icke heller hade anledning att rosa marknaden, syntes år 1711 en verklig ljusning randas i Väster-Silfbergs historia. Då upptäcktes nämligen *Norrgruvan*, en ovanligt rik och samlad blyglansfyndighet, vilken genast belades med arbete. Silvret, som erhöles, befanns vara gyldiskt. Fyndet väckte stort uppseende. Riket tarvade silver och guld för sin krigsföring i främmande land. Nu hade man måhända funnit den stora skatt, som så väl behövdes. *Norrgruvans* driftige brytare, brukspatron Jonas Folkern på Ludvika, blev adlad med namnet Cedercreutz. Och i den allmänna glädjen deltog skaldinnnan Sofia Elisabet Brenner med en särdeles läsvärd »*Fägne-skrift öfver det nya Silverberget, beläget i Kopparbergs Höfdingedöme i Norrberkes Sochn, hvilket medelst Guds försyn blef upptäckt den 3 Maj som var Christi Himselfärds afton År 1711.*» Som detta poem sannolikt är det första, kanske även det enda, som lovsjunger ett svenskt guldfynd, skall jag här lämna ett par korta utdrag därur. Först skildras nöd-

Som liten gosse fick jag lära mig att Sverige hade endast en egentlig guldgruva, den låg i Småland och hette *Ädelfors*. Denna fyndighet är alltjämt ensamstående bland våra gruvor i det hänseendet, att den från början bearbetats på guld och att guldet under hela dess snart 200-åriga tillvaro varit den enda här eftersökta och tillvaratagna metallen. Upp-täckthistorien lyder i korthet sålunda. En stuff med synligt guld påträffades i en gammal kopparskärpning i Alsheda socken av en skogvaktare Nils Stenberg år 1738. Stoffen uppsändes till Bergskollegium och analyserades. Man häpnade inför det lysande resultatet: cirka 50 kilogram guld per ton malm. Det blev brått att skicka ner bergmästaren Anton Swab, som fann ännu ett guld-streck. Raskt bildades bolag, brytning och vaskning igångsattes och smältverk byggdes. Men bra gick det inte, ekonomiskt sett. Malmen visade sig i verkligheten särdeles fattig, med en guldhalt av allenast 6 à 8 gram per ton. Det blev en svår besvikelse, i all synnerhet för dem, som här satt in sina penningar. Ihärdigt och med Kronans hjälp höll man dock på, gick på djupet, skärpte på olika ställen, provade nya metallurgiska metoder o. s. v. Första driftsperioden omfattade åren 1739—1822. Då det var som bäst, bekom man 2 à 3 kg. guld per år, men vissa år fick man nöja sig med omkring en tiondel av detta utbyte. Under hela perioden erhöles tillhoppa c:a 86 kg. guld. Den största gruvan nådde ner till ett djup av 238 m. — Efter lång vila igångsattes försöksdrift ånyo 1870, men arbetet inställdes snart. Tredje arbetsperioden började 1890 och pågick till 1898. Det var

den på sin tid betydande malmfirman i Hamburg, F. Bieber & Söhne, som nu angrep Ädelforsproblemet och sökte lösa det enligt då moderna metoder. Men det gick även nu illa och den Bieberska förmögenheten torde till stor del hava gått åt på företaget. Utbytet blev in summa 55,3 kg. guld. Ett sista försök företogs under världskriget 1915—1916, men resultatet lockade icke till fortsättning. Nu lär det väl dröja, innan de djupa gruvorna ånyo läns pumpas. — Som ett minne av 1700-talets guldutvinning i Ädelfors finner man i myntsamlingar dukater av som det heter småländskt guld. De bära årtal från 1741 till 1801 och äro lätta att känna igen på den lilla sköld med Smålands vapen, som finnes mellan årtals-siffrorna inpräglad. Dessa vackra små slantar säljas då och då på myntauktioner och betinga vanligen ett pris av omkring 150 kr. per heldukat och 100 kr. per halvdukat, d. v. s. cirka 20 gånger dess ursprungliga värde. Det var skada att man inte fick detta pris, då brytningen på 1700-talet var i gång. Då skulle förlusterna blivit mindre.

I serien av svenska guldfynd övergår jag nu till det ärevördiga *Stora Kopparberget* i Dalarne, vilket gruvfält i sinom tid skulle bliva en guldgruva av verklig betydenhet. Tidpunkten, då man först kom under fund med att kopparn härifrån var gyldisk, är höljd i dunkel. Med stor sannolikhet kan man emellertid antaga, att Olaus Magnus, då han i sin *Historia om de nordiska folken*³⁰ förklarar som obestridligt att en stor myckenhet av guld finnes i den svenska kopparn, när-

³⁰ 6:te boken, 17:de kapitlet, sid. 22 i den svenska översättningen.

mast tänker på Falukopparn, som såsom exportvara var allmänt känd och därtill torde innehållit mera guld än annan svensk koppar under 1500-talet. Olaus Magnus ger i fortsättningen följande märkliga upplysning: »Det förekommer understundom att den svenska kopparen, sedan den väl blivit försäld och utskedad, genom att konstfärdigt renas i eld skänker sina ägare en lysande vinst. Efter vad jag tror mig veta, säger Olaus vidare, ägna sig i synnerhet ungerska smidesmästare med iver åt denna konst. Dessa gå så till väga att de, efter verkställd provning, uttaga den koppar, som är starkt röd till färgen och därav smida tunna plåtar samt i denna form avyttra den till utländska köpmän. — Det övriga däremot lämnas, sådant det är, åt de inhemska guldsmederna, för att de genom sin hemliga konst tilläventyrs måtte ur kopparn eller bronzen framkalla guld.» Här har man sålunda en antydning om att svensk koppar redan vid mitten av 1500-talet och väl sannolikt än tidigare underkastades bearbetning på guld i utlandet. De metallurgiska processer, som av Olaus angivas, äro därtill av stort intresse. Det konstfärdiga renandet i eld bör förmodligen tolkas som något slags koncentrations-smältning, därvid en del av kopparn erhöles i ökad grad gyldisk och resten — av starkt röd färg, säger Olaus Magnus — betraktades som gulfri. Den förra underkastades av guldsmeder »med hemlig konst» fortsatt behandling för guldets utdragande och renande. Åtskilliga metoder voro vid den tiden i bruk för sagda ändamål och äro trots allt hemlighållande kända genom samtida probérböcker. Är min förmodan

riktig, att Falukoppar i synnerhet av Olaus Magnus avses, skulle man i den citerade redogörelsen äga en uppgift om Faluguld redan under 1500-talet. Ett slags antydning om möjligheten att här finna guld föreligger även i Falu stads äldsta privilegier av år 1609.³¹ Alla de som sig i staden ville nedsätta och hade lust till bergsbruk, skulle hava makt att bruka i Kopparbergs-gruvan, heter det i fundationsbrevet. De erhöles därjämte uttrycklig rätt att ej blott tillverka koppar utan även allehanda slags metall, det vare sig gull, sölfver, järn, stål, svavel, vicktril eller hvad namn de hälst hafva kunna. Om man hade någon direkt anledning att medtaga guld i uppräknningen eller detta blott skett för fullständighetens skull måste lämnas osagt. Dock kan man ju tänka sig att förhoppning förelåg att kunna utdraga guld ur kopparn. År 1643 utkom den av S. A. Forsius omkr. år 1613 författade *Minerographia*,³² varest om kopparn läses denna underrättelse: Kopparen hafwer i sigh guld förborghat och hälst then som länge i skjiffwor ligger i solskijnet under regn på taaken. Then svenske koppar är kosteligh och hafwer i sigh fröö til guld. — Magnus von Bromell gör i samma ämne

³¹ Flintberg, J. A. Bruksidkares, städers och borgerskaps ömse förmoner och skyldigheter. 2:dra delen. Stockh. 1789, sid. 449.

Swederus, M. B. Bidrag till kännedomen om Sveriges bergshandtering under Karl IX:s tid. Järnkontorets annaler 1903, sid. 34.

³² *Minerographia*, Thet är Mineralers, ättskillige Jordeslags, Metallers eller Malmars och Edle Steenars Beskrifwelse. Aff förnemme Authoribus sammahämtat och medh flijft disponerat uthi tree Böker aff M. Sigrido Arono Forsio. Stockholm 1643. Sid. 55. Se om bokens ålder boktryckarens förord.

i sin Mineralogi av år 1730³³ följande uttalande: »Den mästa svenska kopparmalmen håller något gull och silfver, dock bägge till så ringa och liten quantitet at det ej betalar smältomkostnaden och segerlönen. Om nu det gull, som uti den svenska kopparn finnes, därutur med nytta står at utsmältas, lär framtiden wisa. Åtminstone är den härtills bruklige smeltmetoden ei tienlig.» En specielt Falukopparn rörande notis hämtar jag ur K. Vetensk. Akademiens handlingar för år 1745, där Anton Swab i förbigående meddelar, att »Fahlu koppar är något guldisk». Man får det intrycket att han endast relaterade en allbekant sak. Beträffande guldhaltens storlek i denna koppar kan jag icke angiva någon äldre uppgift än från år 1863, då B. G. Bredberg i tryck³⁴ lämnar följande meddelande: »efter de undersökningar jag haft tillfälle anställa å Fahlu garkoppar har densamma en guldhalt af ungefär en dukat på hvarje skeppund, motsvarande omkring $\frac{1}{16}$ lod på centnern». Härav ser det ju ut som om Bredberg vore den, vilken först konstaterat sagda halt. Så torde dock knappast vara fallet. Det gammalmodiga sättet att uttrycka analysresultatet (1 dukat på skeppundet) strider här emot och användes av Bredberg endast för detta fall. För övriga guldhalter i sammanhanget begagnar han ett modernare beteckningssätt. Man får hoppas att i detta som i andra hithörande omständigheter säkrare upplysningar skola

framkomma, när det rika arkivet i Falun en gång hunnit att av forskningen genomplöjas. För att emellertid få utränt huru hög guldhalten under 1600- och 1700-talen ungefärligen var i Falukopparen lät jag år 1894 analysera ett antal av sådan koppar slagna mynt med det resultat som följer: Kristinas fyrkar av åren 1644—45 30 gram guld pr ton koppar, Karl XII:s nödmynt av åren 1715—18 20 gram guld pr ton koppar, Fredrik I:s ören av åren 1746—48 54 gram guld pr ton koppar, motsvarande resp 1.18, 0.8 och 2.1 dukater per skeppund och ett medeltal av 1.36 dukater.

Guldutvinning ur Falumalmen i industriell skala kom först till stånd vid det år 1788 privilegierade s. k. Gustaf III:s silververk, där den ädla metallen första gången framställdes i frigjort och rent skick år 1790. Utbytet blev dock i långa tider ganska kient. Under perioden 1790—1862 utvanns sålunda blott 47,8 kg. bergfint guld, motsvarande en obetydlighet av cirka 650 gram per år i medeltal under de 73 åren. Ett ökat intresse för guldtillverkningen framkom emellertid i början av 1860-talet, sedan fil. dr F. M. Stapff på Bergslagens uppdrag studerat kopparns metallurgi i utlandet och hemfört meddelanden av stort intresse rörande nya metoder, som lovade att giva flerdubbelt guldutbyte. Den s. k. anrikningssmältningen infördes vid Falu kopparverk år 1863. I samband därmed utfördes ett stort antal guldanalyser på material ur gruvans olika delar för att utröna guldets förekomstsätt och möjliggöra den guldrikare malmens avskiljande för den nya smältprocessen. Den nu 94-årige ingenjör Axel Warholm har för mig livligt be-

³³ (Bromell, M. von). Inledning til nödig Kundskap at igenkiänna och upfinna Allahanda Berg-Arter, Mineralier, Metaller samt Fossilier. Stockh. 1730. Sid. 85.

³⁴ Bredberg, B. G. Metallurgiska anteckningar. 2:a häftet. Stockh. 1863. Sid. 65.

rättat om den guldfeber, som grep Bergslagens styresmän inför de utsikter, som den vetenskapligt framstående, men i praktiska värv omtvistade dr Stapff genom sina idéer och förslag öppnat. Många trodde då att gamla mormor, såsom Falu gruva plägade kallas, skulle på ålderns dagar bli mor till en ädel avkomma: guld, guld, i stora mängder. Om än de stora förhoppningarna ej gingo i uppfyllelse, fick man dock en väsentligen ökad mängd guld i kassavalvet. Warholm, som framställde det första guldet efter den nya metoden, var mycket stolt över den första tunga tackan och det var för resten hela Bergslaget. Densamma förevisades som en stor märkvärdighet. Bergeleverna avlade ett särskilt besök under ledning av bergshögskolans föreståndare professor V. Eggertz, själv fjärdepartsägare, för att se och lyfta på en verkligt stor svensk guldtacka. En av dem tog till och med fram sin kniv, ty han ville nödvändigt försöka huru det kändes att »skära guld med täljknivar». Tackan förevisades sedan vid den märkliga Bergslagsstämman 1862 och bidrog i sin mån till det då fattade beslutet om sambruks införande och de enskilda kopparhyttornas inköpande. Beslutet fastklubbades med den nämnda guldtackan, som ordföranden med kraft stötte i bordet till tecken att nu var den gamla bergsmansbrukningen vid Stora Kopparberget slut och en ny tid i antågande. Guldtackan fick också äran att presenteras vid hovet. Direktören A. E. Molin, som å Bergslagens vägnar uppvaktade konungen och regeringen för att utverka s. k. frihetsår för guld-tillverkningen m. m., medhade tackan som synligt bevis på att guld verkligen kunde

framställas. Densamma väckte även här stort uppseende. Kung Karl XV skickade efter drottningen. Hon måste nödvändigt komma och träffa en man, som kunde göra guld, sade han. Och snart var Molin omringad av hela hovet. Man såg och beundrade tackan, fann densamma oväntat tung och frågade i oändlighet, främst naturligtvis huru mycket direktören trodde sig kunna tillverka per år. Jag vet inte vad han därpå svarade, men av statistiken framgår att gruvan under de 19 åren 1863—1881 producerade 136,2 kg. bergfint (d. v. s. 24-karatigt) guld eller i medeltal 7,17 kg. per år. Det kan ju visserligen inte kallas mycket, särskilt med den industriella måttstock, som vi numera äro vana att använda. 20,000 kr. mera eller mindre i Bergslagens pung per år var väl icke heller den tiden av någon större betydelse.

Nästa gång något märkligt inträffade i Falu gruvans på märkliga händelser så rika historia var år 1881, då guld i synlig mängd påträffades. Det var i augusti det året som upptäckten gjordes. Allt gick vid gruvan sin gamla inkörda gång den dagen som alla andra. Man hade nästan glömt den varje dag föreliggande möjligheten att en rik »gulddåder» kunde påfinnas. På stigarekontoret samlades som vanligt över- och understigare för att avvakta gruvingenjör Th. Witts besök och order. Han kom på det klockslag han brukade, men var iförd gruvkläder, varav stigarna slöto att han ärnade sig ner i gruvan för att inspektera något arbete, som intresserade honom. Man tillredde brossen, rådgjorde om bästa och genaste vägen till det underjordiska arbetsrummet och begav sig ner genom trapporna

i Anfarten. Fram emot middagen kom gruvingenjören åter upp genom Långgruveöppningen, åtföljd av förmanen på detta stigeri. Det syntes på ingenjörens släpande steg att han var trött. Flera timmars vandring på stegvägar kostar på. Väl halvvägs till kontoret gensköts han av en yngling — Erik Gustav Eriksson hette han — som kom från skrädbacken och framvisade en handstor malmstuf. »Jag skulle fråga ingenjören, vad detta kan vara», sporde han i något räddhågad ton. Witt ryckte till. Han såg ju genast vad de i stuffen insprängda små gula kornen och taggarna var och med ett utrop: »Pojke, det är ju guld!» ändrade han genast riktning för att skyndsamt följa ynglingen till den malmhög, där stenen upphittats. All trötthet var med ens bortblåst, berättade ingenjör Witt, av vilken jag hört alla hithörande detaljer livligt skildras. Med största energi började han tvätta och syna varenda sten i högen. Snart samlades folk kring den ivrige guldetaren. Allt sökande var dock förgäves. Någon guldförande stuf kunde inte ytterligare upptäckas. Det hela komplicerades därav, att uppfordringen den dagen ur olika arbetsrum inom östra hårdmalmsområdet stälpts tillsammans. Man saknade sålunda varje ledning vid det blivande uppletandet av guldets moderklyft. Detta letande organiserades redan följande dag. Stuffen var så starkt guldförande, att man icke kunde undgå att vid fyndet knyta de största förhoppningar. Man må icke förtänka gruvingenjören att han icke fick en blund i ögonen den följande natten. Spänningen var för stark. Icke litet grämde det honom att icke han själv utan

en skrädpojke först observerat den ädla metallen. Han måste ju antaga som klart att stenen icke var den första med synligt guld, som uppfodrats. Fantasien har lätt att multiplicera och han inbillade sig att massor av guld — kanske i flera år — kommit upp och gått förlorat på grund av hans egen bristande uppmärksamhet. Det var ju förskräckligt att tänka sig detta. Äntligen dagades det efter en pinsam natt. Witt kom tidigt i farten. Den dyrbara stuf³⁵ förevisades för alla arbetare, som på morgonen gingo ner i gruvan, och för skrädarna. Alla uppmanades hava ögonen öppna. En trupp av stigare och understigare gingo ner och började under gruvingenjörens ledning en systematisk genomknackning av gruvans många arbetsrum. En formig guldfeber angrep hela gruvans personal. I dagen särskildes mycket noga allt lössprängt och uppfodrat berg. Det blev ett långrandigt arbete, detta ivriga sökande. Men det kröntes omsider med framgång. Man fann moderklyften i närheten av några trappgångar i den s. k. Menkatrakten på 65 meters djup. Och ingenjören kunde känna sig lugn. Det myckna letandet syntes giva vid handen att det makroskopiskt uppträdande guldet var en ganska lokal företeelse — ett rön, som dock icke sedermera hållit streck. Snart fann man ett ledmineral, som genom färg och glans var lätt att observera och som i sinom tid erhöll namnet Weibullit. Därmed var det fortsatta sökandet underlättat och en ledtråd för skrädningen given. Samtidigt med undersökningsarbetet i gruvan pågick ett

³⁵ Denna stuf är tillvaratagen och förvaras numera i Bergslagsmuseet i Falun.

ivrigt analyserande på laboratoriet. De gulddhalter, som framkommo, voro överraskande höga och »febern» vann därav ökad näring. Man började leta guld i alla gamla varp. Utanpå dem fann man intet, men tagna generalprov gävo guld i analysen och man ansåg nödvändigt att även tränga in i jättekäglornas inre. Med stor kostnad »bockade» man sig in vid varphögarnas bas och samtidigt byggde man sig ner ovanifrån med ett trångt timmerschakt. All utplockad sten undersöktes noga, analyserna visade väl guld, men ej i tillgodogörbar mängd. Det verkade lugnande vid den eljest oroande tanken på de enorma massor berg, som stjälpes ner i gruvan som fyllning i tomma rum. Emellertid kom folk med guldfynd från diverse håll, varav ny oro välldes. En arbetare hade knackat av ett hörn av en stor ärilsten i sin stuga och funnit synligt guld. En annan bar fram till kontoret ett block ur muren i en kallroste, även med guld uti. Men än flera voro de, som kommo med gula stenar, som inte alls höllo guld. Ingenjör Witt hade mycket besvär med alla dessa okunniga letare, som anlände från när och fjärran. Men man måste ju taga saken tålmodigt. Kanske kunde även genom dylika uppslag ett värdefullt fynd göras.

Hos Bergslagens styrelse hade man brått att tänka ut det bästa sättet att göra penningar av guldfyndet. Att herrarnas styrelseledamöter inte trodde på någon uthållighet i guldförekomsten framgår av korrespondensen mellan bolagets kontor i Stockholm och det i Falun. Man beslöt att begagna sig av ryktet om det nya guldet och det nyfikenhetens intresse, som därav alstrats hos särskilt stock-

holmarna, och ett stort antal guldstuffer sändes sålunda till huvudstaden för att i lämpliga bodar försäljas som sådana. Svårigheten att åsätta dessa stenar pris var icke ringa. Men gruvingenjören drog till med ett antal kronor, som syntes böra räcka till. Snart visade sig emellertid guldet i Falu gruva icke vara en blott tillfällig förekomst. Frågan om dess utvinnande blev ett viktigt metallurgiskt spörsmål, som emellertid löstes av kopparverkets ingenjör Henrik Munktell, vars härför uttänkta nya guldmetsod vann användning ej blott i Falun utan sedermera på många andra ställen i världen. Här må nu blott tilläggas att den gamla gruvan i Falun blev en verklig guldgruva, den enda svenska fyndighet som före upptäckten av Boliden gjort sig värdig en sådan benämning. Under åren 1880—1920 utvanns sålunda icke mindre än 2,049,5 kg. bergfint guld, vilket efter 2,500 kr. per kg. gör över 5 miljoner kronor. Redan till den minnesvärda Stockholmsutställningen 1897 hade gruvans samlade guldproduktion överstigit den första tonnen. Jag lät då av trä förfärdiga och med bladguld förgylla en kub av samma volym som 1,000 kg. guld, vilken utställdes och samlade många åskådare. Till min förvåning hörde jag av vaktarne att de flesta besökare ansågo modellen vara av purt guld och undrade att den fick ligga så fritt framlagd. Vaktarne hittade snart på att svara att kubens stora tyngd hindrade tjuvar att föra den med sig, då ett par hästar och en mycket stark vagn erfordrades därför. Avsågo vi icke alls att kugga åskådarna med denna trätärning, som både å tydlig etikett och i katalogen var som modell be-

teknad, saknades däremot icke en dylik arg list i fråga om utställda guldtackor. Naturligtvis vågade man icke ens i vårt ärliga land hava rena guldet exponerat. I gipsform götos i zink de mest naturtroget formade guldplantsar, de försågos på ytan med grann förgyllning och inlades på botten av en stor glasburk, vilken för illusionens förhöjande omsnördes kors och tvärs med järnkättingar, som fästes vid det fasta underlaget med inslagna grova krampor. Det såg synnerligen assurerat ut och det visade sig även att arrangementet lockade herrar tjuvar med oemotståndlig kraft. Två gånger under utställningens förlopp rapporterades att kramporna blivit med kofot uppbrutna och guldplantsarna bortrövade. Vi skratade gott åt det puts tjuvarna sålunda blivit utsatta för och undrade bara om de lyckats sälja den förgyllda zinken till någon tjuvgodsköpare. Förmodligen gick det, ty beträffande guld är människan glupsk.

Guldfyndet i Falu gruva av år 1881 kunde icke undgå att väcka den största uppmärksamhet även utanför gruvans område. Det visade sig bland annat däri att en mängd människor sökte tubba grubarbetarna att sälja guldstuffer. De ville se huru »guld i berget» såg ut för att på andra håll kunna eftersöka nya fyndigheter därav. Trots all kontroll under skrädningen och trots alla förbud och bestraffningar med avsked, då underslev upptäcktes, såldes en stor mängd stuffer till obehöriga. Inmutare började ock snart uppträda med skärpningar dels strax utanför Falu gruvans område och dels på andra orter i Dalarne. Ett betydande antal mutsedlar på guld befinnes

sålunda enligt bergmästareämbetets diarium år 1881 utfärdade för bankdirektör Oskar Karlsson i närheten av gruvan och vid sjön Tisken. Mest beryktad bland »guldgrävarne» är dock en svensk-amerikan vid namn A. R. Montén (f. 1849, d. 1900), en högst äventyrlig herre, som under första hälften av 1880-talet bodde i Stockholm och där skaffade sig ett knappt levebröd genom att lära folk att tala engelska, men som tidigare varit vida omkring i världen och även provat lyckan som guldsökare i Amerika och Afrika, där han jämväl inhämtat kunskap om all sköns bedrägliga metoder för att med föregivna guldfynd narra kapitalister att öppna på börsen. I Dalarne uppträdde han på arenan först 1886. Detta och följande år uttogos en mängd mutsedlar på guld i Åls socken. Han lät andra stå som sökande, men var den drivande kraften i den guldsvindeln, som med dessa mutsedlar bedrevs. Klippskt nog uppgjorde han ett slags teori, enligt vilken guldet i Falu gruva måste härstamma från svensk-norska landryggen eller Kölen, därifrån metallen i löst eller gediget tillstånd med is och vatten förts ned i riktning av flodernas lopp samt tillsammans med kisel-syra fyllt rämnor och håligheter i berggrunden. Därför, sade han, har man stor utsikt att i nordväst från Falun hitta guldfyndig kvarts. Denna lättvindiga geologico-kemiska konstruktion lät ju bra och det var inte svårt att få en del gott folk att tro på den. Teorien skaffade honom utan svårighet pengar både till »prospecting» och till hans eget uppehälle. Guld hittade han naturligtvis nästan överallt. Åtminstone påstod han så själv. Till och med dåvarande landshöv-

dingen i Dalarna intresserade sig för Monténs så kallade teori och trodde på hans prat samt understödde honom med råd, om än icke med dåd. Med sin lätt antända entusiasm talade landshövdingen om de utsikter för Dalarna att bli ett nytt Kalifornien, som öppnats genom Montén och hans påstådda fynd av guld. Att ingenjör Witt och andra sakkunniga skakade på huvudet och varnade för Montén betydde intet. Vad människorna gärna vilja tro — det tro de. Till de många inmutningarnas undersökning och försvarande behövde Montén alltmera pengar. Och för att få en tillräcklig summa insatt i företaget vände han sig till chefen för ett av våra större järnverk. Denne var icke bergsman till sin utbildning, men var känd som både kritiskt anlagd och omdömesgill i affärer. Icke desto mindre lät han sig av den sluge Montén fullständigt dupera. Mannen framlade mutsedlar, brytningsrapporter och analyser, vilka syntes så lovande, att bruksdisponenten beslöt ekonomiskt intressera sig i företaget. Dock ville han till en början företaga en kontrollundersökning och uppsände till en av de föregivna guldgruvorna — den var belägen vid Insjön i Åls socken — Stockholms handelskemist och en av statens gruvingenjörer. De företogo sprängning på gruvans botten samt uttogo ett generalprov, därvid noga iakttagande att herr Montén ej fick närvara. Provet krossades till pulver och vaskades. Den sistnämnda proceduren, som ensam Montén var kunnig uti, fick han under kontrollanternas uppsikt utföra. Det blev avsevärd guldhalt och samma resultat vanns vid kemisk analys å annan del av provet. In-

tyget av de två undersökarna var särdeles gynnsamt och det planerade gruvbolaget kom till stånd med de kapitalinsats av till en början 20,000 kr. — Försöksbrytningen fortsattes och nya gruvanledningar undersöktes. Montén levde glada dagar med hjälp av det insatta kapitalet. Talrika generalprov uttogos och analyserades, alla utvisande rikligt med guld. Det var nästan för mycket av det goda, tyckte nog den störste delägaren, vars misstankar därav väcktes. Han beslöt att anordna en ny kontrollering av Monténs uppgifter. Det ganska kinkiga uppdraget lämnades åt ingenjören J. O. E. Trotz, vilken på min begäran år 1923 uppsatte en utförlig relation om uppdragets fullgörande, en skildring, som jag i förkortad form återger. I Åls gästgivarregård träffade han Montén. Denne uppträdde skrytsamt och överlägset, men hade nu funnit sin överman. Bolagets olika inmutningar besöktes och så företogs på den mest bearbetade fyndigheten vid Insjön bergsprängning under Trotz' uppsikt i ett par veckors tid. Aldrig fick man syn på en enda flittra guld huru noga alla kvartsstenar synades. Trotz tillsade då Montén att under hans ögon vaska ett finkrossat generalprov liksom vid förra kontrolleringen. Montén uppträdde fräckt, vek upp ärmarna och bad Trotz undersöka hans händer och armar för att övertyga sig att han icke gömt guldstoff någonstädes, varmed han bedrägligt skulle kunna försätta malmpulvret under vaskningen. Men T. låtsades icke vara misstänksam och uppsköt undersökningen till samma ögonblick som Montén skulle hugga tag i vaskpannan. Då grep Trotz med ett fast tag Monténs vänstra

hand, som föreföll honom misstänkt stel, och fann då att rikligt med guldkorn och guldstoff fanns fastklibbat mellan fingrarna. Mannen bleknade och var nära att tappa fattningen, då Trotz begynte lugnt skrapa handen ren från guldkorn, vilka uppsamlades på ett papper och tillvaratogos. Hans händer tvättades sedan noga rena, varefter han i någon timme under skarp och hårdhänt uppsikt fick i sitt anletes svett utföra vaskningen. Något guld fanns inte. Tyst och förstämnd återvände han med Trotz till gästgivaregården, avslöjad som en simpel bedragare. Skarpt åtsatt nödgades han bekänna att han insmugglat guld även vid föregående provtagningar — det behövdes ju inte mycket, endast några få gram, för att en stor guldhalt skulle i analysen erhållas. Han bad nu bevekligt om förskoning. Trotz avfordrade honom emellertid ett skriftligt erkännande att han handlat bedrägligt. Beträffande delinkventens vidare behandling ville han inhämta sina uppdragsgivares instruktion, men under natten rymde Montén från alltihop och de som förlorat sina pengar voro av lättbegripliga skäl mest benägna att låta hela saken falla i glömska. Berättelsen om avslöjandet av Monténs ovanligt kraftiga gruvskoj mitt uppe i det gruvkunniga Bergslagen kom emellertid genom arbetarna ut och spriddes hastigt i Dalabygden. Och så blev det slut med guldfibern den gången.

Sedan 1922 har icke guld ingått i Stora Kopparbergets produkter. Intet hindrar dock att berget än en gång kan komma med en gyllene överraskning. Och för övrigt har man väl att vänta guld vid den nyligen igångsatta flotationsanrikningen

på zink och bly. Bergmästaren Anton Sjögren sade en gång: »Det är något egendomligt med Falu gruva, ju mer man tar, desto mer är det kvar.» Denna paradox har mången gång visat sig sann. 1881 års guldfynd kom sålunda som ett dylikt besannande. Tillgången på kopparmalm av brytvärd halt var då i starkt sinande och man började, som man trodde, skönja slutet på gruvans snart 700-åriga tillvaro. Det diskuterades till och med ett förslag — väckt av G. L. Wetterdal — att sälja henne till utlänningar. Men så fann »gruvfrun» tiden vara inne att öppna en ny skattkammare och låta guldet komma i dagen. Det upphjälpte den dåliga ekonomien. Det gav framför allt en ökad tilltro till framtiden med förnyad håg att söka hålla brytningen vid makt. Som vi alla veta lyckades också detta. Sedan så guldfångsten åter sjunkit, har gruvfrun ur sitt rika förråd utlämnat nya enorma tillgångar i form av svavelkis. I indirekt mening är Falu gruva åter vorden en guldgruva av rang, tack vare denna värdefulla tillgång. Allra senast har nu zink- och bly-slig, såsom ovan antytts, börjat ingå bland hennes många produkter. Och de äro nog icke de sista.

Våra övriga äldre koppar- samt blysilver-gruvor föra så gott som samtliga något guld, ehuru av i allmänhet ringa halt. De gamla *Guldsmedshytttegruvorna*, bearbetade redan på 1550-talet, hade sin glansperiod under åren 1842—71. Den märklige malmletaren Erik Elzwik lyckades här påträffa mycket rika blyglanstillgångar, ur vilka även en ringa mängd guld utvanns (194 gram år 1852, 1485 gram 1870 och 170 gram 1871).

Till de Elzwikska upptäckterna hörde

även *Kafveltorps* gruvfält i Nya Kopparberget. Här hade gruvletaren ännu större lycka än vid Guldsmedshyttan. Han hade specialiserat sig på s. k. ädlare malmer och hade under mångårigt sökande uppdrivit sin förmåga att med hjälp av en liten känslig bergkompass spåra och bedöma förefintliga fyndigheter till en grad, som var fullkomligt häpnadsväckande. Vanligen utförde han sina undersökningar nattetid, detta ej blott för att få vara i fred för nyfikna, utan huvudsakligen emedan han ansåg att kompassens utslag voro mindre störda och mera pålitliga, sedan solen gått ner. Iförd en gammal vadderad nattrock och med en liten järnfri blindlykta hängande på bröstet, sågs han i skymningen smyga sig ut i markerna, där han kunde tillbringa stundom hela nätterna, sakta vandrande hit och dit och ständigt belysande den lilla kompassnålen, vars utslag han noga observerade. Han hade all anledning att gå hemlighetsfullt till väga, enär det hänt honom att andra gruvletare spionerat på hans förehavanden och skyndat att före honom inmota fyndigheter, som han upptäckt. Vid *Kafveltorp* förvånade han alla gruvkunniga med att utpeka kompassdrag, där ingen annan kunde känna det minsta påhåll, och efter den djupa dammjordens genombrytande med sänkschakt påvisa och blotta de rikaste malmfynd. Så skedde på det ena stället efter det andra och man må inte undra att *Elzvik* ansågs vara i besittning av förmågan att skåda förborgade ting. Den första inmutningen i detta fält togs år 1849, men svårigheten att skaffa penningar till de djupa schaktdrivningarna gjorde att hällen under de 5—12 meter djupa jordlag-

ren först år 1857 blev blottad. 1864 började man tillgodogöra blymalmen, som befanns innehålla avsevärda mängder silver och guld. Här hava vi blott att intressera oss för den sistnämnda av de båda ädelmetallerna. Åren 1864—66 utvanns tillhopa nära 5 kg. guld och under perioden 1882—1904 cirka 33 kg. Högst utbyttet faller på året 1900, då 4,13 kg. guld erhöles.

Åtvidabergs malmfält i Östergötland, brutet sedan medeltiden, och näst *Stora Kopparberget* vårt lands mest givande koppartillgång, är dock blott i ringa grad guldförande. Sedan år 1882, efter mönster från Falun, smältverken ersatts med ett extraktionsverk för kopparens utdragande, började man även söka tillgodogöra sig guldhalten, varmed fortsattes t. o. m. år 1889. Hela guldfångsten under de sju åren uppgick dock icke till mera än cirka 3 kg.

En guldförande järngruva, som under min första tid som gruvingenjör lät mycket tala om sig, var *Västra Malsjöbergsgruvan*, belägen i Norrbärkes socken i Dalarne. Upptäckten av guld i synlig mängd skedde här 1888 och den lycklige finnaren var gruvfogden Alfred Sätterström. Hans far garvaren P. A. Sätterström i Säter var då ägare. Den som det minsta kände denne intensivt intresserade och alltid ljust förhoppningsfulle gruvletare, förstär att fyndet icke skulle få ligga oförsökt. Brytning igångsattes genast åt det håll i gruvan, där jämte guldet vismutmineral påträffats, vilka ock fingo tjänstgöra som ledtråd vid fortsatt sökande efter den begärliga gula metallen. Man uppnådde i mindre prov en halt av 45 gram guld per ton. Sätter-

ström lyckades sälja gruvan till malmhandlaren i Stockholm G. D. Fraenckel och apotekaren i Säter Hjalmar Julin,³⁶ vilka med stort intresse och betydande penninguppoffring efterföljde guldet och samtidigt sökte utarbета lämplig metod för dess utdragande ur malmen. I stort uppskrädde man denna till 12 à 16 gram guld per ton, undantagsvis ända upp till 22 gram. Emellertid lönade det sig icke att söka upprätthålla gruvans rang av guldfyndighet, hon nödgades se sig åter degraderad till järngruva, men som sådan gav hon brytarna god lön för mödan. Den erhållna guldmalmen exporterades.

I korthet må ytterligare följande fynd av gediget guld i Bergslagsorterna omnämnas. I S:t Göransgruvan, en ceritfyndighet vid Bastnäs i *Riddarhyttefältet*, påträffade assessor Bengt Qvist (f. 1726, d. 1799) guld, åtföljt av vismutglans i hornblände. Fyndet omnämnes av A. F. Cronstedt år 1753 sålunda: »Nyligen är af herr notarien Qvist i en stuff från Göransgrufvan, som skiljer sig lätt från andra genom utblandad kobolt, kopparmalm och vismutglants, gewachsen och angefloget guld påträffadt uti de små springorne, som skilja åt tärningarne af ett mörkgrönt hornblände. För mera visshets skull har man blåst ned ett korn där af med borax och låtit af idel Bastnäs-malm bruka skärsten, hvars guldhalt var en tiondels lod på centnern.»³⁷ Denna

³⁶ En mängd analyser äro av apotekare Julin till mig överlämnade och ställas gärna till tjänst för den, som önskar studera fyndigheten närmare.

³⁷ Cronstedt, A. Fr. Mineralhistoria över Westmanland och Dalarna år 1750. Fortsättning i anledning av rön gjorde till 1753 års slut. Manuskript. (Afskrift i C. Sahlins bibliotek.) Utkom i tryck i tysk översättning från manuskriptet, Nürnberg 1781.

halt motsvarar 33 gram per ton.³⁸ Äfven närliggande fyndigheter av sulfidmalmer visa någon guldhalt, 1—7 gram per ton kopparmalm.³⁹ *Nordmarks* gruvor i Värmland äro hittills den enda fyndorten för kristalliserat guld i Sverige. Denna förekomst omnämndes först av bergmästaren C. H. Lundström år 1874.⁴⁰ Enligt G. Flink voro år 1908 fem stuffer med dylikt guld kända. Vid beskrivande av dessa påvisar dr Flink att i ett fall guld-kristallen blivit förstörd genom skärning med kniv och erinrar i anledning därav om den vanliga, men då det gäller kristalliserade mineral högst förkastliga metoden att bearbeta mineralen med kniv.⁴¹ Enär ju detta sätt i alla fall är det närmast till hands liggande, då det gäller att hastigt identifiera guld vid makroskopisk förekomst, kan man väl icke avskaffa metoden. Blott det må ånyo framhållas att den lycklige upptäckaren bör fara varligen fram och noga se till att vad som ser ut som kristaller eller kristalliter ej på något sätt skadas. Guld-kristaller äro stora sällsyntheter.

Det återstår att nämna något om i *Norrland* gjorda guldfynd. Urban Hjärke, som eljes i sina skrifter visat sig mycket optimistisk i fråga om möjligheten att finna nyttigheter i den svenska jorden och berggrunden, ställer sig, då det gäller guld, synnerligen tvivlande. År 1694 skriver han följande i sin bekanta, på offentligt uppdrag utgivna »En kort

³⁸ Geijer, P. och Carlborg, H. Riddarhytte malmfält. Stockh. 1923.

³⁹ Geijer, P. och Carlborg, H. A. a.

⁴⁰ Geol. Fören. Förhandl. II. Sid. 179.

⁴¹ K. Vet. Akad:s Arkiv för kemi, mineralogi och geologi. Band 3, N:o 11. Stockh. 1908.

anledning»:⁴² »Om gullmalm är föga förhoppning at den skulle finnas så långt i kalla Norden. Ehuruwäl man ett eller annat för visst och sannt föregifwit. Och oansedt man oftast finner swart sand, sådan nästan som wid Rehnströmmen, Schwartza etc. waskas, der aff de Gull smälta, så är dock detta hos oss intet annat än blåtta järn, som helt och hållet af Magneten updrages, såsom uti Norlanden och i Färilla i Hälsingeland.» För-siktigtvis tillägger Hjärne dock till sist: »Doch lijkwäl kan ett proff aff sådan art hijt sändas, wijdare och nogare att proba, om det något ädlare metall håller.» — Det där om kölden såsom guldfientlig förefaller en smula egendomligt, ej minst då det kommer från en så kunnig och fördomsfri man som Urban Hjärne. Hans åsikter gendrivas ock av M. von Bromell år 1730 på följande sätt:⁴³ »Man hafver länge twiflat om gull skulle kunna växa så långt bort i kalla Norden och alltså föga förhoppning haft att här hos oss uti Swerje finna gullmalm. Men då man besinnar huru såsom i det aflägsna Norje gull och gullmalm är uppfunnen och att en del af den svenska silfver-, koppar-samt jernmalmen är gyldisk, att förtiga det åtskillige af de sand- och jordarter, talk, granater, kiesar samt stenar, som här finnas, wärkeligen hålla litet gull, så ser jag intet huru kiölden eller andre föregifne orsaker kunna hindra det icke

⁴² Hjärne, Urban, Een kort Anledning till åtskillige malm- och bergarters, mineraliers, växters och jordeslags sampt flere sällsamme tings effterspörande och angifwande, effter Kongl. May:ts allernådigste behag ställt till alla uti Rijket, som kunna hafva lust at låta i dags-huset komma hwad som i hwar och en ort kan finnas. Stockholm 1694.

⁴³ Bromell, M. von. A. a. sid. 76.

gull jemwäl skulle kunna här hos oss i Norden växa, fast samma gull, för dess ringa quantitet och stora omkostnad ej strax synes löna mödan eller den vanliga schedarelönen betala.» Det är tydligt att Bromell är inne på rätt väg. I synnerhet verkade det faktum övertygande, att man hittat guld i norra Norge. Varför skulle man då inte tro på möjligheten av guldfynd även uti »Norlanden» i Sverige, huru kallt där än månne vara! Bromell kan för övrigt anföra ett exempel på gyldiskt silver från Norrbotten, nämligen från det år 1696 upptäckta *Sjangeli* i Juckasjärvi, vars malm angives hava lämnat 14—25 lod silver per centner koppar (4,3—7,8 kg. per ton),⁴⁴ vilket silver enligt Bromell skall hava hållit guld.⁴⁵ Tolv år efter tryckningen av den Bromellska boken d. v. s. år 1742 erhöles emellertid ett ordentligt bevis på att Bromell hade rätt. Då gjordes nämligen det i litteraturen ofta omnämnda fynd av gediget guld i *Svappavaara*,⁴⁶ guldets sittande i en större stuff av brokig kopparmalm och vit kvarts, vilken stuff påträffats i gråbergsvarpet och av bergmästaren Anders Stockenström insänts till Bergskollegiets mineralkabinett, varifrån den kommit till Riksmuseet och där ännu förvaras. Först långt senare och långt sydligare gjordes det andra fyndet av Norrlandsguld i gediget tillstånd och synlig mängd. Det skedde omkring år 1850,⁴⁷ då någonstä-

⁴⁴ Tegengren m. fl. A. a.

⁴⁵ Förmodligen blott en ringa halt. Vid analysering 1890 höll malmen »icke bestämbar spår» av guld.

⁴⁶ Tilas, D. Utkast till Sveriges Mineral-Historia. Stockholm 1765. Sid. 101.

⁴⁷ Erdmann, Axel. Lärobok i mineralogi. Stockh. 1860. — Igelström, L. J. Sveriges jern-

des på gränsen mellan *Jämtland* och *Härjedalen* ett löst liggande kvartsstycke anträffades innehållande makroskopiskt guld. Om moderklyften eftersöktes är mig obekant.

Vad som gav ny näring åt förhoppningarna om guldfynd i de nordligaste delarna av vårt land och även gav impuls till mera allvarlig guldetning därstädes var den i ganska stor skala bedrivna guldvaskningen i *Ivalojoeki* m. fl. vattendrag inom finska lappmarken⁴⁸ — en guldförekomst, som dock gjort mera buller av sig än den att döma av resultatet förtjänat. Guld påträffades där första gången 1836, guldetning igångsattes 1837. Guldförande sand påvisades 1868, guldvaskning påbörjades 1869. Sommaren 1870 var det full guldfeber och omkr. 500 guldgrävare försökte då sin lycka däruppe. 1900 anträffades guld i fast klyft. Under senare tid har arbetet bedrivits av kapitalstarka bolag. Numera prospektas det även vintertiden, då flodernas bottenlager undersökas med hjälp av den egendomliga sibiriska isschaktmetoden.⁴⁹ Man kalkylerar att vid vaskning i industriell skala bekomma 1—5 gram guld per kub. meter sand och vid handvaskning lär man erhålla ett utbyte av 2—7 gram per man och dag.⁵⁰ Även svenskar hava deltagit i guldgrävarearbetet däruppe i ödemarken.

koppar-, silver m. fl. malmer. Karlstad 1861. — Densamme. Sveriges malmer och nyttiga mineralier. Örebro 1872.

⁴⁸ Fircks, C. On the occurrence of gold in Finnish Lapland. Bull. Comm. géologique de Finlande. N:o 17. Helsingfors 1906. Se även Geol. Fören. Förhandl. 1903.

⁴⁹ Cederberg, A. I Finlands Klondyke. Veckojournalen N:o 9 1926.

⁵⁰ Wennberg, S. Guldet i finska Lappmarken. Svensk Bergs- o. Brukstidning 1925 och 1926.

På Aske gård i Uppland var jag häromdagen i tillfälle se ett vackert prov av småflittrigt Ivalojoeki-guld, enligt etiketten utvaskat sommaren 1870 av G. M. Möller. En direkt uppmaning att med anledning av guldvaskningen i Finland och vissa i Norge gjorda fynd av guld i flodsand företaga undersökning i de svenska vattendragen i Norrland gavs av L. J. Igelström 1872.⁵¹ För man tro en tidningsnotis av år 1889⁵² skulle dock redan 30 år tidigare, således omkring år 1860, ryska geologer försökt sin lycka med vaskpannan i vattendragen norr om Gellivare och därvid på några veckor uttagit 5 skålpund guld jämte något platina.⁵³ Tragikomisk är en historia från 1890-talet, som statsgeologen F. R. Svenonius berättat om en i Över-Torneå utbruten guldfeber. Ett rykte spreds att man på ett hemman i *Mattilavara* funnit en stor guldklump. Det blev en våldsamt rusning av skattsökare, som ville leta rätt på moderklyften. En mängd inmutningar uttogos och hemmanets ägare förtjänade raskt en förmögenhet. Snart uppdagades det emellertid av sakkunnig, att guldstuffen var av utländskt ursprung (Nya Zeeland eller Kalifornien) och alltså ditlagd av människohand. Att de som så brådstörtat satsat pengar kände sig en smula vemodiga vid denna upptäckt, får man inte förtänka dem. Det egentliga letandet ef-

⁵¹ Sveriges malmer och nyttiga mineralier. Örebro 1872. s. 111.

⁵² Norrbottens-Kuriren 1889.

⁵³ Angående möjligheten att i Norrland finna denna metall se Svenonius, Fr. Om förekomst af olivinsten och serpentin i Jämtland, Västerbotten och Norrbotten. Geol. Fören. Förh. 1883, sid. 342. Ivalojoekiguldet åtföljes av platina enl. Nordenskiöld. Geol. Fören. Förh. 1874, sid. 223.

ter guld i flodsand kom ej riktigt i gång förrän i början av innevarande sekel, och den som mera energiskt än någon annan hållit på därmed är gruvfogden L. Björkqvist med ekonomiskt stöd av bl. a. brukspatron John P. Bryntesson i Värmland. Herr Björkqvist har även påträffat guld i fast klyft, särskilt i de 12 km. öster om Gällivare belägna *Fridhemsgruvorna*. Härifrån härröra en del vackra guldstuffer och enligt den officiella statistiken utsprängdes i detta fält 7 ton guldmalm år 1905. Även de närbelägna, vittberytade *Nautanens* koppargruvor, upptäckta av Björkqvist i slutet av 1890-talet, hålla guld. De halter som därifrån uppgivits, hava varit mycket växlande. Även gediget guld i makroskopisk mängd har här påvisats. Nautanen blev vid exploaterandet en ekonomisk tragedi, som lär hava givit en förlust på omkr. 5 milj. kronor. Under det ivriga knackandet i bergen och provvaskandet i älvarna på andra ställen i Norrbotten har man funnit eller trott sig finna guld åtskilliga gånger. Större och mindre konsortier och bolag hava bildats för fyndens undersökande och tillgodogörande. Mest omtalat av dessa var det år 1905 grundade Aktiebolaget Guld-koppar, som emellertid blev utsatt för kritik i tidningspressen och därför ej uppnådde nödig aktieteckning. Enligt annonserna avsåg bolaget att bearbeta fyndigheter vid *Nietsajoki* i Gällivare socken, varav den ena uppgavs hålla en rik förekomst av guld, och det hela kallades en nyupptäckt nationalrikedom. Något större brytningsarbete kom icke till stånd. Och ingenstädes i Norrbotten har guldet ännu givit »guld». Att därför utdöma allt fortsatt sökande och försökande yore

dock mer än korttänkt. Det enda en bergsman har rätt att varna för är att offra stora penningar, där sakkunskapen råder till försiktighet. Sven Rinman skriver i sitt *Bergverkslexikon*⁵⁴ på tal om vaskguld de kloka orden: »Det är bäst att med små prov se sig visligen före, innan någon större kostnad användes, och intet alltid sätta tro till dem, som säga sig äga den konsten att figera ett flyktigt guld.» Varningen är berättigad även beträffande guld i fast klyft.

De senaste åtta åren hava medfört de mycket betydande malmupptäckter inom *Västerbotten*, vilka för närvarande tilldraga sig så stor uppmärksamhet bland både bergsmän och andra. Här skola dock blott de guldförande fyndigheterna vidröras. Som en förelöpare till sagda upptäckter kan med skäl betecknas uppdagandet av kvartsgångar med gediget guld vid *Krångfors* år 1901.⁵⁵ Analyserna gävo hög guldhalt och en guldfeber utbröt, som tog sig uttryck i ett ivrigt malmletande och inmutande. De på fyndigheter i Västerbottens län utfärdade mutsedlarna,⁵⁶ som förut ej uppgingo till ett 10-tal per år, stego helt plötsligt år 1901 till ett antal av 56 och visa därefter följande serie:

1902	1903	1904	1905	1906	1907
40	44	168	85	232	137

för att därefter hastigt falla till resp. 23, 25 och 12 de följande åren. Flera

⁵⁴ Rinman, Sven. *Bergverkslexikon*. Stockh. 1788. Sid. 721.

⁵⁵ Beträffande guldfynden i Västerbotten och Norrbotten har jag att tacka överdirektören Axel Gavelin för värdefulla upplysningar.

⁵⁶ Å malm av alla slag. Ingalunda alltid uppgives guld i ansökningarna, även om det är denna metall som avses. Av särskilda skäl mutar man hellre på koppar, svavel, järn etc.

motsvarigheter till Krångfors-förekomsten uppdagades och undersöktes, men ingen av fyndigheterna visade sig med säkerhet brytvärd.⁵⁷ Och 1908 var denna guldfeber överstånden. — Den under världskriget försvårade tillförseln av bergsprodukter utifrån föranledde som bekant en livlig verksamhet för att täcka behovet ur tillgångar inom Sverige. Även i Västerbottens län återupptogs malmsökandet 1917 och från år 1920 drevs det samma både av staten (genom Sveriges Geologiska Undersökning) och enskilda i en omfattning och på ett vetenskapligt rationellt sätt, som sakna motstycken inom vår bergshistoria. Den svenska elektriska malmetningsmetoden kom därvid jämväl till användning och gav som bekant ett särdeles lysande resultat. Man får en föreställning om det storartade undersökningsarbete, för vilket Västerbottens län sedan 1917 varit föremål, då man erfar att 20 à 30 kvadratmil blivit geologiskt karterade i malmetningssyfte samt att elektriska mätningar utförts å områden av över 250 kvadratkilometers sammanlagda storlek. Detta senare betyder att omkring 600,000 instrumentala mätningsobservationer blivit i fältet tagna samt blivit beräknade och karterade. Därjämte hava icke mindre än 188 undersökningsborrningar företagits med diamantborr till ett sammanlagt borrhålsdjup av över 12,000 meter.⁵⁸ Slutligen hava på ett stort antal ställen skärpningsarbeten utförts, som dragit stora kost-

nader. I sin mån visar antalet uttagna mitsedlar arbetets fortgång. Inom länet utfärdade dylika tillståndsbevis att å främmande mark företaga gruvarbete utgöra:

år 1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
7	1	22	72	331	66	576
år 1921	1922	1923	1924	1925		
1868	430	196	169	103		

Bland de många enskilda, som deltagit i Västerbottens malmgeologiska och bergstekniska utforskande intager Centralgruppens Emissionsaktiebolag samt dess efterföljare Skellefteå Grufaktiebolag och Västerbottens Grufaktiebolag, de senare stiftade år 1925, en särdeles framstående och förtjänstfull plats. De sulfidmalmer, som under första tiden uppdagades — däribland den av staten inmutade, högst betydande kopparfyndigheten vid Bjurfors — voro icke utmärkta av någon högre guldhalt. Ännu 1923 kallas i en översiktlig redogörelse guldet och silvret blott »eventuellt utvinnbara ädelmetaller».⁵⁹ Men en helt annan roll skulle guldet komma att spela, sedan Bolidengruvans fyndighet, tillhörig nyssnämnda Skellefteå Grufaktiebolag, hunnit bli närmare undersökt. Det första malmprovet, i form av en borrhärna, upphämtades här vid jultiden 1924. År 1925 hade man kommit så långt, att malmkroppens horisontala utsträckning och dess sammansättning kunde anses nöjaktigt kända. Det lät sig nu beräkna att per av-

⁵⁷ Tegengren m. fl. A. a. sid. 103.

⁵⁸ Wesslau, E. Bolidens gruvfält. Radioföredrag hållet den 9 okt. 1927. Manuskript, som välvilligt ställts till mitt förfogande. Ur detta äro ytterligare en del i det följande om Boliden lämnade sifferuppgifter hämtade.

⁵⁹ Gavelin, Axel. De nya sulfidmalmfyndigheterna i Västerbottens län. Ingeniörsvetenskapsakademiens meddelande nr 29. Stockh. 1923, sid. 22.

sänkt meter ensamt inom denna fyndighet borde kunna utvinnas i genomsnitt 550 ton koppar, 2 000 ton arsenik, 1 000 kg. silver och 325 kg. guld samt dessutom 20 000 ton svavelkis med ett svavelinnehåll av cirka 9 000 ton. Dessa siffror äro ju även från världssynpunkt mycket betydande. I juli månad 1925 började ett vertikalt huvudschakt att avsänkas. Till mars 1926 hade detta genomgått den 12 meter djupa jordbetäckningen och nedträngt ytterligare 37 meter i berggrunden. Härifrån drevs ort in på fyndigheten för dess öppnande och tillredande för brytning i stor skala. Verk för malmens tillgodogörande äro ock numera under uppförande. Även på andra håll pågå exploatering av de båda bolagen tillhöriga fyn-

digheter i Västerbotten och en beräkning föreligger, enligt vilken den sammanlagda malmarean, som bolagens samtliga fyndigheter representera, har en vidd av cirka 60 000 kvadratmeter, varav Boliden utgör en sjättedel.⁶⁰ Beträffande de övriga fem sjättedelarnas guldinnehåll är mig emellertid intet bekant. Till största delen äro undersökningarna icke så vitt förda, att man i detalj känner malmernas beskaffenhet och om mycket betydande tillgångar vet man att guldhalt är ringa. I varje fall är vad som hittills uppdragats av malmer av olika slag i Västerbotten av så stor ekonomisk innebörd, att man har rätt att räkna med ett begynnande nytt kapitel i vår bergshandlings historia.

KRONOLOGISK ÖVERSIKT.

Guld sannolikt uttaget ur svenskt gyldiskt silver redan under	Medeltiden
Biskop Peder Månsson uppgiver sig i sin ungdom hava funnit guld »i svartom flise stenom» i Sverige. Bör, om mot förmodan riktigt, hava skett i början av	1480-talet
Guld i silver från Sala omnämnas av prosten Johannes i Linköping	år 1512
Guld skall förekomma inom svenskt område i Finnmarken, enligt en uppgift av Georg Agricola	år 1546
Silver från Öster-Silfberg i Dalarne proberas på guld.....	år 1546
Gustaf Wasa berättas hava upptäckt guldgruvor av högt värde i Sverige. Enligt meddelande hos Olaus Magnus ...	år 1555
Samme Olaus Magnus berättar om stor guldhalt i svensk koppar	år 1555

Gullberget och gullsanden i Hornborga i Västergötland beskrivas av biskop Ofeegh någon gång omkr.	1563—74
Henrik Levels guldberg i Småland föranleder förläningsbrev	år 1581
I Falu stads fundamentsbrev inrymmer rätt åt borgarne att vara delägare i Stora Kopparberget och tillverka bland andra metaller även guld	år 1609
Den svenska kopparn haver i sig frö till guld enl. S. A. Forsius' uttalande	år 1613
Hornborgaguldet är föremål för överläggning i Riksrådet ...	år 1636
Där rapporteras senare om guldfynd i Väster-Silfberg i Dalarne	år 1636
Guld nämnes bland metaller och mineralier, för vilka Generalbergsprivilegierna utfärdades	år 1637

⁶⁰ Wesslau, E. A. a.

Guldhalt i Falukoppar, konstaterad (1894) i kopparmynt, präglade åren	1644—45	De första dukaterna av Ädelforsguld präglas	år 1741
Guld uppräknas bland inmutningsbara naturprodukter i Generalbergspriviligierna av Villkoren från det allmännas sida beträffande inmutningsbara naturprodukter, varibland guld, lindras för Sveriges ödemarker (Finland, Norrländerna och Lappland) Urban Hiärne uttalar tvivel om gulds förekomst i den kalla Norden	år 1649	Gediget guld funnet i Svappavara malmfält i Norrbotten Falukopparen är gyldisk, meddelar Anton Swab	år 1742 år 1745
Guldutvinning äger rum i Öster-Silfberget i Dalarne	år 1673	Guldhalten i Falukoppar undersökt (år 1894) i mynt slagna åren	1746—48
Av därvid erhållet guld präglas de Gripenhielmska dukaterna, de äldsta bevarade föremål av svenskt guld av känt ursprung	år 1694	Dukater präglas av guld från Öster-Silfberg i Dalarne	1751—64
Norrgruvan i Väster-Silfberg i Dalarne, givande gyldiskt silver, upptäckes	år 1695	Sven Rinman varnar i fråga om letning efter vaskguld i Sverige	år 1788
Guldhalten i Karl XII:s nödmynt undersökt 1894. Mynten slagna	år 1695	Guldutvinning ur malm från Falu gruva igångsättes	år 1790
Upptäckare av guldfyndighet tillförsäkras laga rätt att deltaga till hälften i dess tillgodogörande	år 1695	Gruvdriften vid Ädelfors inställd efter att hava varit i gång sedan år 1738	år 1822
Kronan tilldelar tillverkare av guld ur svensk fyndighet rätt att få det samma utmyntat	år 1711	Gediget guld påvisas i finska Lappmarken	år 1836
Den mesta svenska kopparen innehåller guld enl. M. von Bromell	1715—18	Kaveltorpsgruvorna i Örebro län upptäckas	år 1849
Gyldiskt silver erhålles ur malm från Sjangeli gruvfält i Norrbotten. Omnämnes av M. v. Bromell	år 1723	Block med gediget guld påträffas i närheten av gränsen mellan Jämtland och Härjedalen omkring	år 1850
Hornborgaguldet föremål för ny undersökning	år 1723	Guldutvinning ur malm från Guldsmedshytte silvergruva i Örebro län äger rum första gången	år 1852
Ädelfors guldgruva i Småland upptäckes	år 1730	Guld utvaskas ur flodsand i Gällivaretrakten i Norrbotten av ryska geologer omkr.	år 1860
Gediget guld påträffas i Bastnäsgruvorna i Riddarhyttfältet år 1738 eller	år 1730	Falukopparn håller 1 dukat på skeppundet. Meddelas i tryck av B. G. Bredberg	år 1863
		Anrikningssmältning för ökad guldutvinning införes i Falu kopparverk	år 1863
		Guldframställning vid Kaveltorps gruvfält i Örebro län börjas	år 1864
		Guldvaskning i stor omfattning kommer igång vid Ivalojoki i Finland	år 1869
		Driften vid Ädelfors igångsättes ånyo	år 1870

Guldtillverkning sker åter vid Guldsmedshyttan	1870—71	Gediget guld upptäckes i kvarts- gångar vid Krångfors i Väs- terbotten	år 1901
L. J. Igelström uppmanar till letning efter vaskguld i Sve- rige	år 1872	Salamalmen är föremål för om- fattande undersökningar på guld	1901—03
Kristalliserat guld påträffas i Nordmarks gruvor i Värm- land enligt meddelande	år 1874	Aktiebolaget Guldkoppar grun- das för exploatering av fyn- digheter vid Nietsajoki i Norr- botten	år 1905 1915—16
Fynd av gediget guld i större mängd än någonsin förut i Sverige sker i Falu gruva ...	år 1881	Ädelfors var sist under arbete Öster-Silfberg är åter föremål för försöksbrytning	1918—20
Vid Kaveltorp återupptages guldskedningen	år 1882	Malmletning i stor skala igång- sättes i Västerbotten omkr. ...	år 1920
Guldtvinning äger rum vid Åtvidaberg i Östergötland ...	1882—89	Guldtvinning vid Falu koppar- verk upphör	år 1922
Fynd av gediget guld i Västra Malsjöbergsgruvan i Dalarne göres	år 1888	Ur Bolidengruvan i Västerbot- ten upphämtas det första malmprovet i form av en borrkärna	år 1924
Ädelfors tredje arbetsperiod, omfattande åren 1890—98, börjas	år 1890	Stor guldhalt konstateras i den- na gruvas malm	år 1925
Nautanens kopparmalmsfält i Norrbotten upptäckes omkr.	år 1898	Skellefteå Grufaktiebolag och Västerbottens Grufaktiebolag stiftas	år 1925
Guldtillverkning äger rum vid Sala silververk, dock av malm från andra gruvor	1898—1920	Bolidenfyndigheten öppnas med schakt och ort	år 1926
Guldförekomsten i Fridhems- gruvorna i Norrbotten påvisas omkring	år 1900	Metallurgiskt verk för Boliden- malmen bearbetande börjar uppföras i närheten av Skel- lefteå	år 1928

DROTTNINGGATAN 14 OCH DEN MÖLLENBORGSKA GULDSMEDSFIRMAN.

AV

GÖSTA SELLING.

Förra året skattade det gamla Fagerbergska huset vid Drottninggatan åt förgängelsen för att bereda plats åt ett modernt affärskomplex. Den stora byggnadskroppen, som uppfyllde en bred och djup tomt i hörnet av Drottning- och Karduansmakaregatorna, var redan i så måtto märklig, som den i olikhet med de flesta av sina grannar vid Norrmalms gamla huvudgata helt undgått det senare 1800-talets ombyggnadsbegär. Men dessutom hade här sedan mer än ett sekel den bekanta Möllenbergiska firman sin försäljningslokal och sin verkstad, vilken i allt väsentligt var bevarad i det skick den erhöll, då den 1847 inrymdes i det då nybyggda verkstadshuset. Här drevs tillverkningen alltjämt efter gamla, hantverksmässiga metoder, och säkerligen var den Möllenbergiska verkstaden den sista i sitt slag i Stockholm, en märklig kvarleva från skråtiden och det svenska silversmidets storhetstid. Ur hantverkshistorisk synpunkt var det därför synnerligen viktigt, att denna verkstad bevarades åt eftervärlden, och det måste onekligen hälsas med stor tillfredsställelse, att firmans innehavare, hovjuveleraren C.

Feron, överlämnat hela silververkstadens rikhaltiga inventarium till Nordiska museet. Både denna märkliga gåva och byggnadernas långa och ganska innehållsrika historia torde motivera några notiser, trots att fastigheten redan tidigare i O. G. Rehn haft en kunnig och samvetsgrann krönikör.¹

Tomten har åtminstone sedan förra hälften av 1600-talet varit bebyggd på ett ståndsmässigt sätt. År 1666, då sedermera landshövdingen friherre Conrad Gyllenstierna ägde gården, nämnes här »ett stenhus med därtill hörande fria tomt». Stenhuset låg tydligen mot Drottninggatan, medan den mot Karduansmakaregatan vettande delen tre år tidigare kallades för stallgård.² Säkerligen fanns stommen till den gamla 1600-talsbyggnaden kvar i det senare till- och ombyggda huset mot Drottninggatan. Fasadens tre nedersta våningar pryddes nämligen där med stora, smidda ankarslutare av ut-

¹ O. G. Rehn: Jacob Fagerberg. Anteckningar om en stockholmsborgare och hans stiftelser. Stockholm 1918. Denna på arkivstudier grundade framställning har av förf. flitigt nyttjats för sak- och personuppgifter.

² Rehn: a. a. sid. 27.

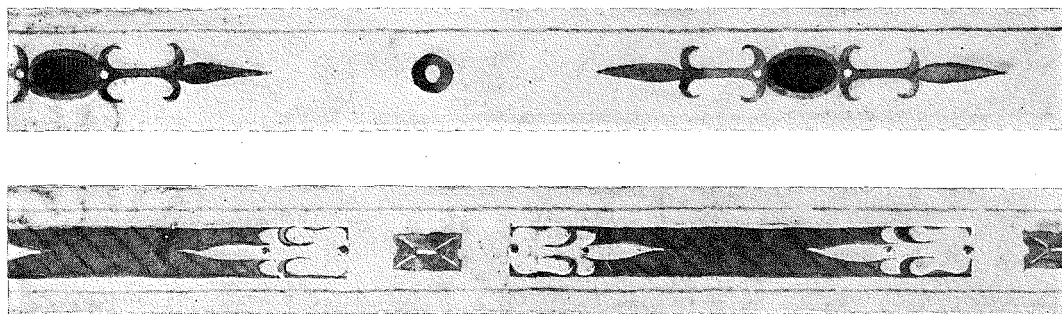

FIG. 1, 2. MÅLADE BJÄLKAR, 1600-TALET. DROTTNINGGATAN 14.

präglad barocktyp, och vid husets rivning blottades rester av två 1600-tals bjälktak. Det var i butikslokalerna i hörnet av Karduanmakaregatan, som dessa, till sin karaktär ganska olikartade tak påträffades. Den enklare typen, som var gråmålad, hade haft takpanelen infälld i djupa nåtar i bjälkarnas sidor, medan den andra, som var ornerad i limfärg, hade haft panelen lagd på bjälkarnas översida. Orneringen var utförd i gult, rött och svart samt visade prov på en förenklad och något degenererad beslagsornamentik, som till tiden torde vara svår att bestämma, men som säkerligen kan överspanna en betydande del av 1600-talet. Några delar av en rikt skulpterad spisomfattning, som senare påträffades bland fyllningen i tomtens östra del, kunna säkerligen också ha prytt något rum i det gamla huset vid Drottninggatan.³ Vi kunna alltså konstatera, att de rester av byggnadens ursprungliga utsmyckning som finnas kvar, samtliga tillhöra storhetstidens första halvsekel, och möjligt är, att byggnaden från början

hört till den holländsk-tyska renässanstyp, som dominerade Stockholms stadsbild under en väsentlig del av 1600-talet: ett relativt högt och smalt hus med brant takfall och profilerad gavel, vars fasader utom med ankarjärn kanske också dekorerats med skulpturer.

Under 1700-talet förändrades säkerligen anläggningen endast föga, och en värderingshandling, som Rehn citerar, ger oss ytterligare upplysningar om tomtens disponering.⁴ Mot Drottninggatan låg det förut nämnda stenhuset med en bred sandstenstrappa och genomgående, kryssvälvd förstuga. I bottenvåningen funnos kök och ekonomitrymmen jämte personalbostad, medan huvudvåningen en trappa upp inrymde sal, förmak och tre kamrar. Den översta våningen var i stort sett inredd på samma sätt, ehuru en av kamrarna motsvarades av ett kök, och på vinden funnos ett par rum. På gårdens östra sida låg en bagarstuga med jordtak. Här fanns även ett stall för fyra hästar och ett för två. Dessutom rymde uthusen ladugård för två kor, vedbodar och brunns hus med stensatt brunn. Upp-

³ Såväl de skulpterade stenarna som en målad takbjälke skänktes av nuvarande ägaren, A.-B. Granit och Betong, till Nordiska museet.

⁴ Rehn: a. a. sid. 29 f.

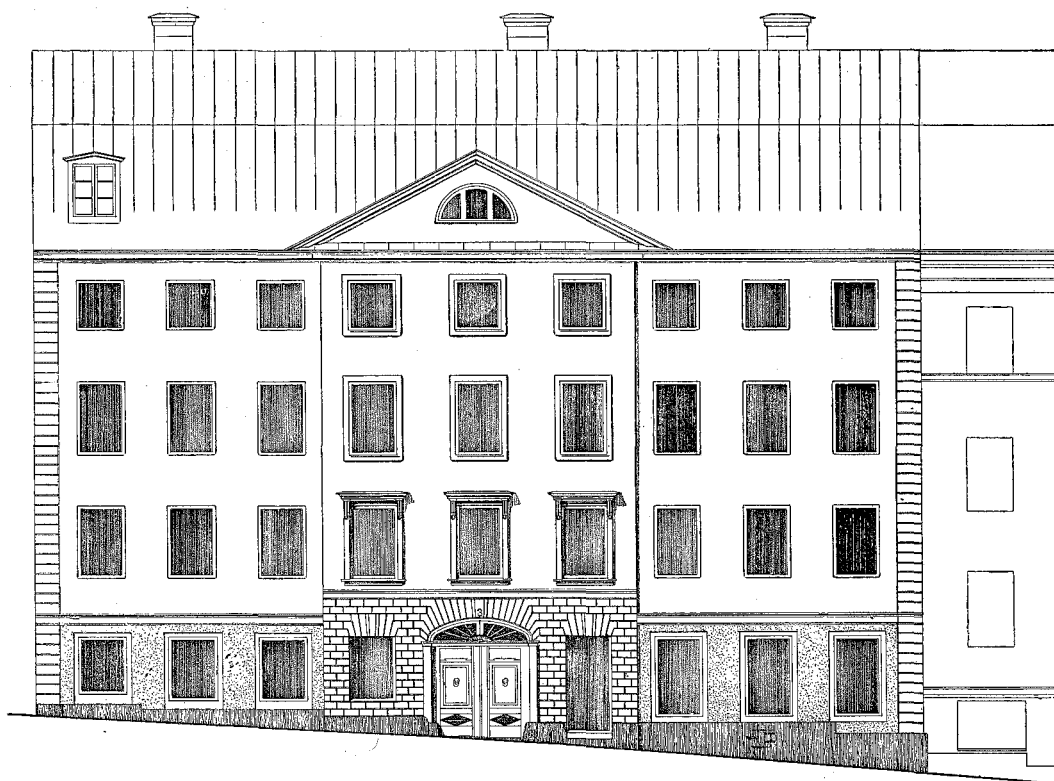

FIG. 3. DROTTNINGGATAN 14, FASADEN MOT KARDUANSMAKAREGATAN, UPPFÖRD ÅR 1817.

giften om de båda korna är kulturhistoriskt intressant, då den på ett åskådligt sätt visar, huru lantliga även de centralaste delarna av malmarna voro.

Det hela är en för det gamla Stockholm typisk gårdsanläggning. Mot huvudgatan det monumentalt byggda bostadshuset, avsett att vara staden till »heder och prydna» lika mycket som att vara ett bevis på ägarens förmåga och rikedom, medan bakgården öppnade sig mot en trång och oansenlig gränd och var allt annat än monumentalt bebyggd. För övrigt kan det i detta sammanhang påpekas, att de styrande alltifrån 1630-talet och framåt i byggnadsbestämmelser och

andra handlingar ständigt kräva stenhuss vid huvudgatorna på malmarna och detta icke blott på grund av den evigt spökande fruktan för brand, utan även av estetiska hänsyn.⁵

Mot slutet av 1700-talet blev det tydligen nödvändigt att bättre utnyttja den stora och centralt belägna tomten. År 1775 uppförde murmästaren Eric Roos ett nytt stenhuss vid Karduansmakaregatan åt rådmannen Paul Prinzell (adlad Printzsköld), som då ägde gården.⁶ Denna byggnad, som fick en symmetrisk fasad

⁵ Se R. Josephson: Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800, sid. 259 ff.

⁶ Byggnadsnämndens arkiv, 1775, fol. 21.

med inkörsportar, inrymde utom stall och brygghus även butikslokaler och ett stort magasin. År 1789, då Frimurarebarnhuset ägde och disponerade tomten, uppfördes åter ett uthus av sten, denna gång inne på gården.⁷ Byggnaden, som inrymde stall och vagnshus samt vedbodas och avträden, fanns kvar ännu vid rivningen förra året.

År 1808 inköptes gården av den då nyblivne borgaren, sadelmakaren Jacob Fagerberg,⁸ och under hans tid fick den det utseende den sedermera i stort sett bibehållit till dess den jämnades med marken. År 1817 lät Fagerberg nämligen verkställa stora om- och tillbyggnader.⁹ Huset mot Drottninggatan tillbyggdes med en våning, och fasaden erhöi en utsmyckning i tidens stil. Bottenvåningen rusticerades och pryddes med en klassiskt enkel portal, som kröntes av ett synnerligen vackert, i ek skulpterat brandförsäkringsmärke, vilket troligen funnits tidigare på platsen. Detta märke avslutade med sin eleganta och måttfulla rokokooramentik på ett utmärkt sätt den enkla uppbyggnaden. Första och andra våningens fönster försågos med de för empiren så typiska omfattningarna, som ha kraftigt förkroppade, av konsoler burna överstycken.¹⁰ Den största förändringen innebar dock uppförandet av ett nytt boningshus mot Karduansmakaregatan i stället för den tidigare nämnda, 1775 byggda uthuslängan. Ritningen

visar ett trevåningars stenhus med brutet tak; i verkligheten fick dock huset fyra våningar. För övrigt stämmer dock ritningen i stort sett med det uppförda huset. Husets välproportionerade gatufasad utgjorde för övrigt ett gott exempel på det fasthållande av gustavianska byggnadsformer, som synes vara typisk för en stor del av den borgerliga empiren. Själva grundtemat hör 1700-talet till, mittpartiet är förkroppat och krönes av en låg fronton med halvrunt fönster, fasaden avslutas med breda hörnkedjor och taket är högt och brutet. Men i detaljerna spåras empiren, portens platta och småkvadrade rustik, de vackert smyckade portarna med sina i mässing gjutna lejonmasker och de skulpterade fönsteromfattningarna i första våningen visa för empiren typiska former, fig. 3.

Inredningen i byggnaden blev tydligen relativt enkel, åtminstone kunde under rivningen ej konstateras något, som kunde tyda på konstnärligt påkostade dekorationer eller detaljer. Såväl här som i huset mot Drottninggatan bevarades dock en del snickerier av empiretyp: bröstpanel, deuxbattanger, taklister o. d. Tydligen blev även det gamla 1600-tals-huset grundligt moderniserat av Fagerberg.

Självs bodde Fagerberg i huset och hade sin berömda sadelmakareverkstad i ett par rum bredvid inkörsporten vid Karduansmakaregatan. Efter Fagerbergs död 1830 övertogs verkstaden av en av hans gesäller, Eric Segerberg. Först 1894, efter att ha passerat åtskilliga ägare, upphörde verkstaden, som då varit inrymd i gården i icke mindre än 86 år.¹¹

⁷ Byggnadsnämndens arkiv, 1789, fol. 25.

⁸ Rehn: a. a. sid. 26.

⁹ Byggnadsnämndens arkiv, 1817, fol. 10, ritningarna reproducerade av Rehn, sid. 30 och 31.

¹⁰ Överstycke och ett par konsoler jämte prov på inredningssnickerier ha skänkts till Nordiska museet av A.-B. Granit och Betong.

¹¹ Rehn: a. a. sid. 33 ff.

Jacob Fagerberg har i den efter honom uppkallade pensionsinrättningen »till gudfruktiga, stilla, sedesamma och omedlade borgersmän och borgersmäns änkor och oförsörjda barn, allt inom huvudstaden Stockholm» samt i stiftelser till Åsby och Torpa församlingar i Östergötland skapat sig ett varaktigt och vackert minne.¹²

År 1823 erhöil gesällen Gustav Möllenberg mästarbrev i Stockholms guldsmedsämbele, och samma år installerade han sig i det Fagerbergska huset.¹³ Enligt uppgift hade han ursprungligen sin verkstad två trappor upp i huset mot Kardansmakaregatan, i lokaler som från början avsetts till bostadsrum och som därför sannolikt icke voro alltför idealiska för ändamålet. Efter ett par decennier, då det Möllenbergiska namnet hunnit få ett synnerligen gott anseende, fann han tydligen tiden inne för utvidgningar. År 1847 begäres tillstånd hos Byggnadsnämnden att uppföra ett nytt verkstadshus inne på gården.¹⁴ Ritningen visar ett tre våningar högt, på grund av det trånga gårdsutrymmet synnerligen smalt hus. Redan under arbetets gång fann tydligen Möllenberg emellertid lokalerna för knappt tilltagna, ty efter en kort tid anhöll han att få uppföra huset i fyra våningar.¹⁵ Ytterligare en smula utrymme vann man genom att lägga trappan, en smal trappa av järn, utanför byggnadens gavel. Härmed erhöil firman de lokaler, i vilka verksamheten utan

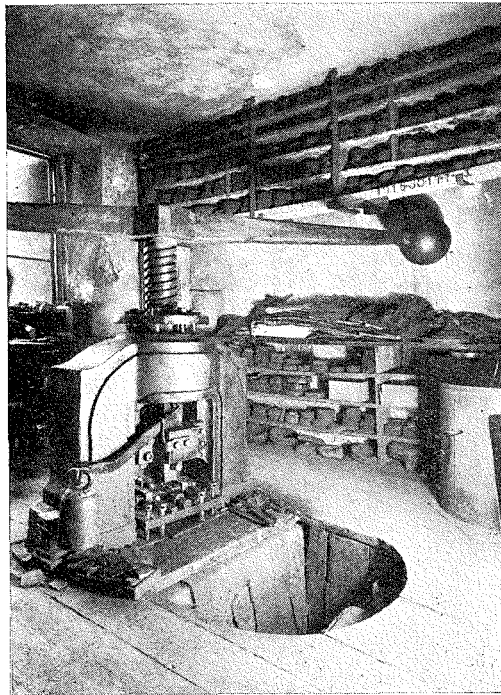

FIG. 4. PRESSEN ÅR 1927.

större förändringar drevs ända till rivningen.

Visserligen följde man i firmans drift i stort sett de förändringar, som den inbrytande moderna tiden innebar. Sålunda fanns i ett av gårdsrummen Bolinders första gasmotor, och butikslokalerna lära ha varit bland de första i Stockholm, som upplystes av elektriskt ljus — med kraft från ett eget litet elektricitetsverk. För en del av arbetet användes även på senare tid elektrisk kraft. Men det intryck, som ett besök i de gamla verkstadslokalerna lämnade, var dock i främsta rummet, att man här stod inför en historiskt märklig relik från en svunnen tid. Någon större förändring i lokalerna hade tydligen icke företagits, sedan det år

¹² Rehn: a. a. sid. 78 ff.

¹³ G. Upmark: Guld- och silversmeder i Sverige, sid. 201, Rehn, a. a. sid. 32.

¹⁴ Byggnadsnämndens arkiv, 1847, fol. 105.

¹⁵ Byggnadsnämndens arkiv, 1847, fol. 184.

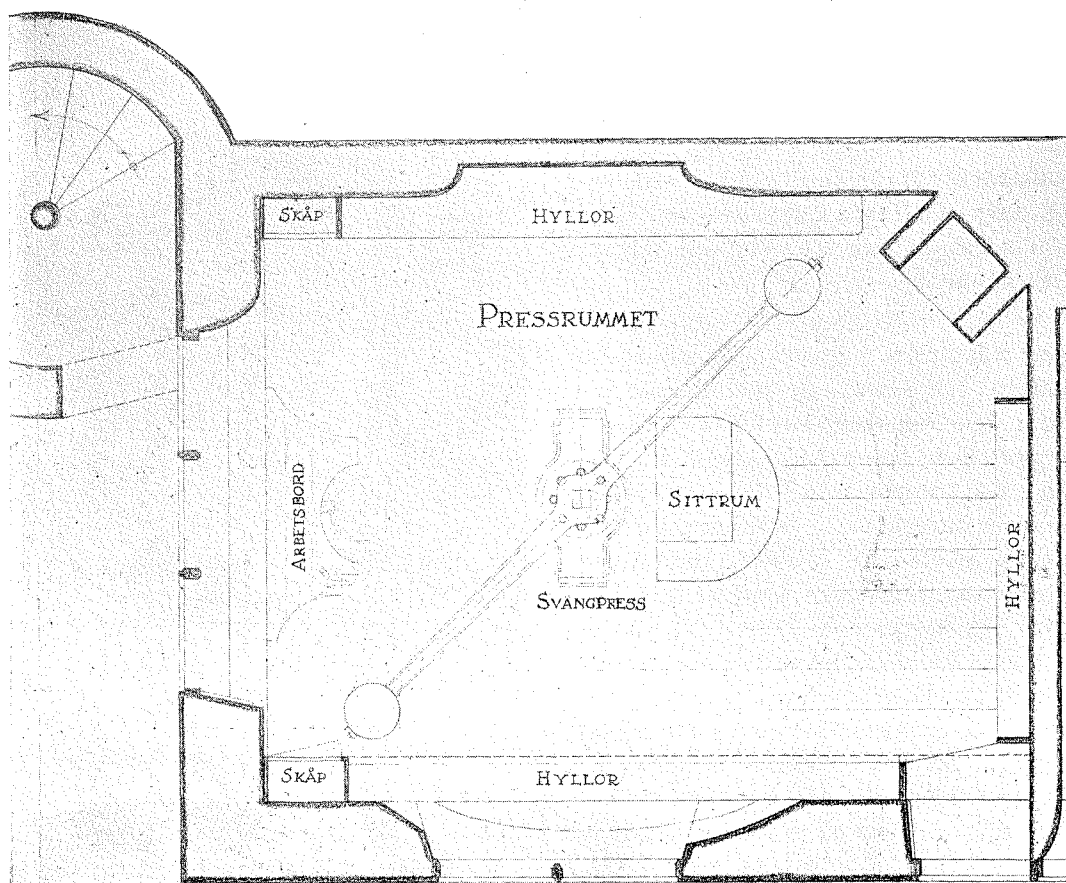

FIG. 5. PLAN AV PRESSRUMMET.

verkstadshuset byggdes; en hel del av inredningen och verktygen härstammade tydligen från den tid, då Möllenberg blev mästare, och några föremål voro säkerligen ännu äldre. Man såg arbetsbord med rokokons karakteristiska linjer, skåp med enkla gustavianska och empireformer. Verkborden med sina lustigt insvängda skivor, vid vars undersida en läderpåse för uppsamlade av avfall var fästad, äro troligen till sin form urgamla inom yrket. Några uppgifter om de olika

lokalerna kunna kanske komplettera de här reproducerade bilderna.¹⁶

Utom verkstadshuset disponerade firman ett rum, det s. k. putsrummet, i huset mot Karduansmakaregatan. Där hade tidigare varit smedja, både härd, bälg och städ funnos kvar förutom en stor dragbänk. Och mitt på gården stod ett jätte-

¹⁶ Fotografierna tillhöra Nordiska museet, som lät fotografera verkstadslokalerna före rivningen. Byggnaderna uppmättes genom samfundet S:t Erik, verkstadsrummen genom Nordiska museet.

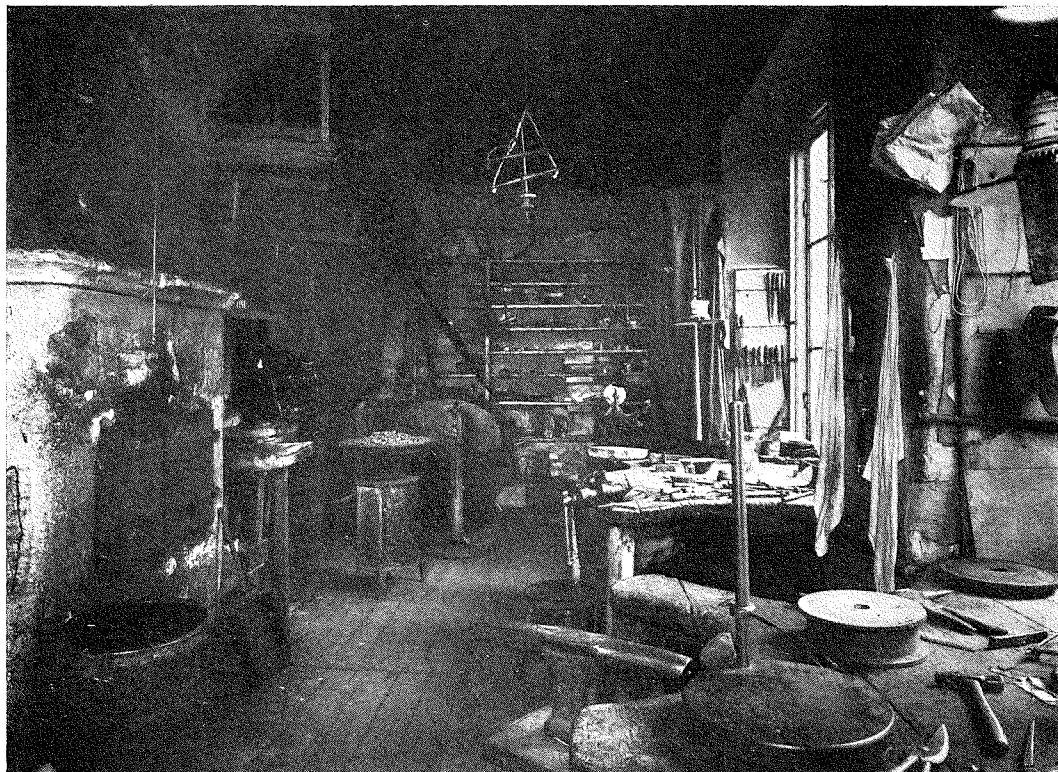

FIG. 6. INTERIÖR AV SILVERVERKSTADEN ÅR 1927.

likt städ, det enda yttre tecknet på, att gården inrymde en stor verkstad. I verkstadshusets bottenvåning inrymdes smält- rum och svängpress. Det förra innehöll utom smältugn och avfallsugn med tillhörande deglar, tackgöten och formar även en kraftig vals; i det senare stod den väldiga svängpressen, medan väggarna upptogos av hyllor med ett rikhaltigt förråd av stansar och till dessa hörande pressfoder av mässings- eller kopparplåt och pressbly. Vid fönstret stod ett verkbord, där det pressade ämnet erhöi sin första behandling, innan det sändes upp till silververkstaden för vidare

bearbetning, fig. 4 och 5. I våningen en trappa upp lågo den s. k. ateljén och kontoret, ett från det förra i senare tid avskilt rum. I kontoret förvarades utom vanliga kontorsinventarier även ritningar, våg och modeller, de senare av gips, trä eller metall. Ateljén var avsedd för den slutliga behandlingen av pjäserna, putsning, slipning, polering och förgyllning. Två trappor upp låg den egentliga silververkstaden, fig. 6 och 7. Framför fönstren stod raden av verkbord, som rymde platser för tio arbetare. Lösa städ och skruvstycken kompletterade verkbor- den, medan verktygen hängde i fönster-

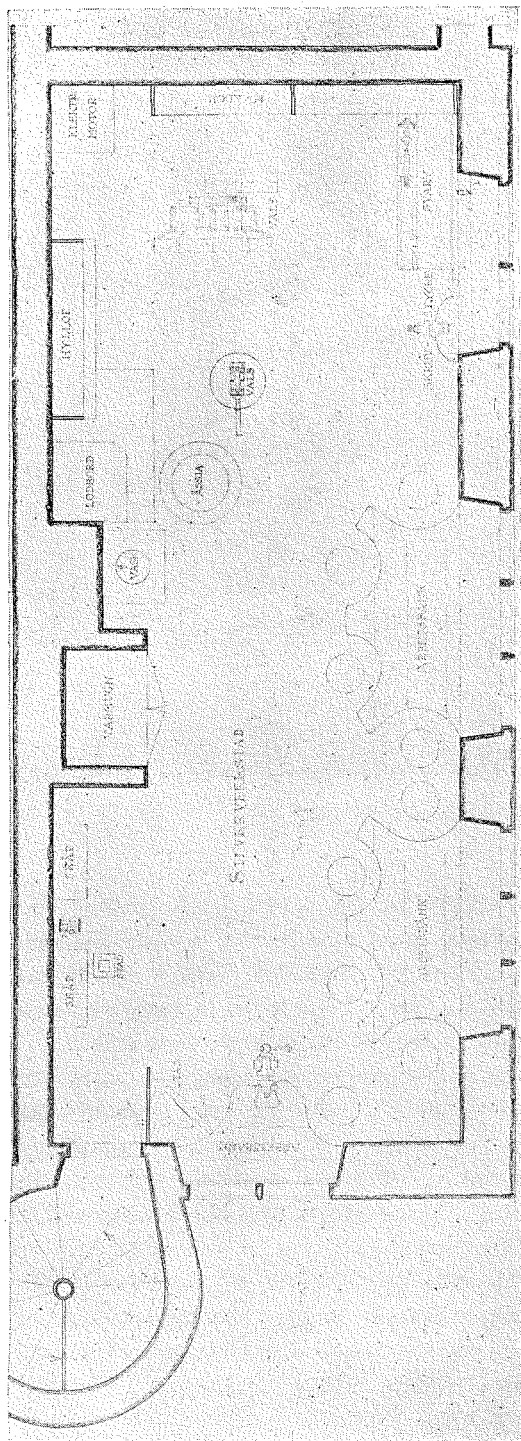

FIG. 7. PLAN AV SILVERVERKSTADEN.

smygarna och på väggarna. I taket hängde bl. a. några drillborrar, och vid ena kortväggen hade svarven sin plats. Men här funnos även lödbord, värmugn och ässja samt två valsar, av vilka den större och modernare drogs med motor. På väggarna hängde för övrigt de små skåp, i vilka arbetarna under fritiden förvarade sina tillhörigheter och det utdelade silvret.

I översta våningen låg guldverkstaden med sitt kontor. Även här stodo verkboden framför fönstren, även här funnos verktyg, städ och skruvstycken. På golvet stod en liten vals, och vid ena väggen var en emaljugn placerad. Framför lamporna lade man märke till de vattenfyllda glaskulorna, avsedda att bryta ned ljuset på de detaljrika smycken och infattningar, som här tillverkades. I kontoret slutligen fanns en liten svängpress samt lödbord.

Givetvis kunde allt som rymdes i de stora lokalerna ej överföras till Nordiska museet. Redan det faktum, att guldverkstadens verksamhet skulle fortsättas i annan lokal, gjorde, att en stor del av dess verktyg undantogs. Men det är dock en synnerligen imponerande samling, som nu fått sin fristad i museet. Bord, stolar, skåp och andra fasta inventarier äro ur arbetshistorisk synpunkt viktiga komplement till verktyg och maskiner. Formar och pressbleck kompletteras med ritningar och modeller, och genom halv- och helfabrikat finnes möjlighet att följa arbetets gång i detalj. Tyvärr komma väl aldrig så stora museala utrymmen att kunna disponeras, att den Möllenborgska samlingen i sin helhet kan utställas. Men det skulle dock vara synnerligen glädjande, om i en framtid ett representativt urval ur den märkliga verkstaden skulle kunna exponeras.

LIVRUSTKAMMARENS TREHUNDRAÅRSJUBILEUM DEN 18 MARS 1928.

AV

G. W. FLEETWOOD.

Livrustkammaren firade den 18 mars sitt 300 årsjubileum som historisk samling. Som livrustkammare eller förråds-kammare för i bruk varande kungliga dräkter och vapen kan den visserligen lägga minst ännu ett århundrade till sin ålder, men jubileet avsåg att hugfästa minnet av den betydelsefulla förändring i karaktär, som Livrustkammaren undergick i och med att konung Gustaf II Adolf överlämnar till förvaring i densamma en del föremål för deras historiska värdes skull. Tidpunkten för denna förändring har kunnat preciseras till ett bestämt datum genom en handling i Riksarkivet¹, som innehåller »Register på H. K. M:tz Kläder», som överlämnats att förvaras i Livrustkammaren »den 18 Martij Åhr 1628». Bland dessa kläder voro även de två ännu i Livrustkammaren bevarade dräkter, vilka Gustaf II Adolf buro i drabbningarna vid Klein-Werden den 24 maj och Dirschau den 8 augusti 1627, och vid vilka drabbningar konungen blev allvarligt sårad. Från och med att Gustaf II Adolf tagit initia-

tiv till en historisk samling har den sedermera förblivit detta och ständigt utökats med t. ex. Lützenminnena, Karl XII-minnena, Gustaf III:s minnena o. s. v. Det var alltså med andra ord sagt den 18 mars 300 år sedan Sverige i Livrustkammaren fick ett historiskt museum.

Jubileet firades med en minnesfest i Nordiska Museets hall lördagen den 17 mars kl. 2 e. m. i närvaro av kronprinsregenten och flera medlemmar av kungliga huset samt representanter för de nordiska ländernas museer jämte ett stort antal inbjudna. Framför Gustaf Vasabilden hade placerats den med benäget tillmötesgående från Arméförvaltningen lånade originalbysten av Gustaf II Adolf, gjord år 1630 i Nürnberg av Hans von der Putt, och den runda fondväggen hade pryttts med några av de till drottning Kristinas kröning i Holland år 1647 beställda gobelängerna, som genom chefen för K. Husgerådskammaren, överintendenten J. Böttiger's älskvärda bistånd lånats från K. Slottet. Minnesfesten inleddes med en marsch för pukor och trumpeter av Livregementets till häst

¹ Återfunnen av amanuensen G. Malmberg 1927.

FIG. 1. GUSTAF II ADOLF AV HANS VON DER PUTT, NÜRNBERG 1630. TILLHÖR K. ARMEFÖRVALTNINGEN.

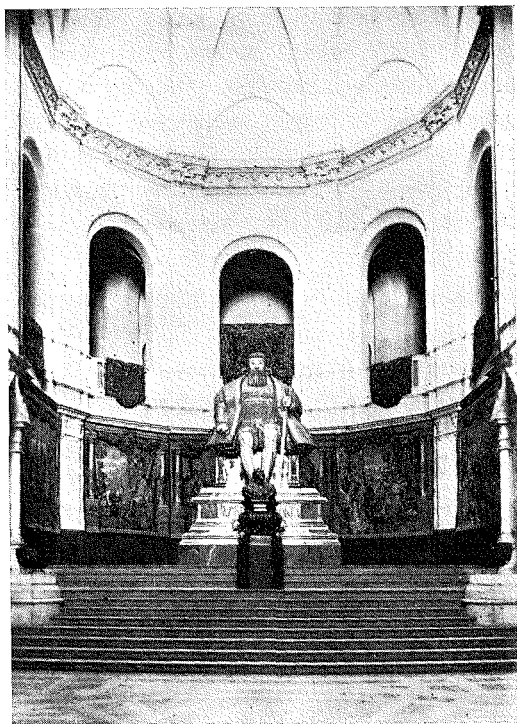

FIG. 2. MITTPARTIET AV NORDISKA MUSEETS HALL
DEKORERAT FÖR JUBILEET.

musikkår, varpå Livrustkammarens föreståndare, fil. dr friherre Rudolf Cederström framträdde och höll följande hälsningstal:

»Ingen som en fridag besöker Livrustkammaren helst någon dag under de stora helgerna, då ej blott huvudstadens innevånare utan även svenskar från alla delar av landet finnes tillstädes, behöver stanna i minsta tvivelsmål om vad svenska folket i gemen inom alla åldrar, inom alla stånd skattar högst bland Livrustkammarens skatter. De stora skaror, som samlas kring Gustaf Adolfs Lützenminnen och Karl XII:s dödsdräkt tala ett tydligt språk. Det är de svenska hi-

storiska minnena, som segra i denna tyska folkomröstning.

Icke må det därför väcka förvåning att en 400-årig institution som Livrustkammaren särskilt högtidligt vill fira ett 300-årsjubileum. Det som firas är det initiativ, som skänkt oss dessa historiska minnen. Det var nämligen för jämt 100 år sedan som Gustaf II Adolf lät inlämna de första historiska minnena i samlingen. Tidigare hade den blott varit en förrådskammare för kungliga vapen, dräkter, sadlar och dylikt. De första minnena nå väl icke upp mot Lützens- och Fredrikshaldsminnena i historisk betydelse för Sverige, men de minna om en ung, käck och orädd konung, som känner sin ledareställning och icke tvekar att utsätta sig för faran. Om de båda dräkter, som inlämnades den 18 mars 1628, säger den gamla handling i Riksarkivet, som meddelat oss den rätta dagen för jubileet: »I dessa bägge föreskrefne Klädningar blev H. K. M:t skjutten i Prytzen.» De minna om tvenne episoder under 1627 års polska fälttåg. Den ena om det nattliga anfallet på skansarna vid Klein-Werden den 23 maj då en fientlig kula träffade konungen i sidan, den andra om träffningen vid Dirschau den 8 augusti, då Gustaf Adolf mycket allvarligt sårades i halsen av en kula, som blev kvarsittande vid skulderbladet. Båda episoderna väckte den största bestörtning, blott det lyckliga förloppet av sårens läkning hindrade dem att bli för landet ödesdigra.

Måhända blevo dräkterna inlämnade såsom ett slags votivgåva. Sin största betydelse få de dock såsom givande uppslag till Livrustkammarens historiska

samlingar, det är nämligen ingalunda säkert, att man kommit att bevara vare sig Lützens, Fredrikshalds eller andra historiska minnen, därest icke redan en tradition funnits. Det är därför samlingen särskilt velat högtidlighålla den skenbart obetydliga händelsen av den 18 mars 1628.

Livruskammarens historia efter 1628 är som en stor vågdal. Djupast kanske då 200-årsjubileet bort firas. Då var nämligen samlingen i fullständig förskingring, fördelad på Riddarholmskyrkan, Kungl. Slottet, Ulriksdal, Gripsholm, Karlberg och lokaler på Skeppsholmen. Under sådan förskingring lider väl samlingen icke nu, men den är hemlös. Den är gäst hos landets främsta kulturhistoriska institution, i vars arbete samlingen med glädje deltagit, kännande sig tacksam för att Nordiska Museet i en kritisk tid upplåtit denna ståtliga hall och hållit en hjälpande och skyddande hand över samlingen. Gången upp ur förnedringens dal betecknas av några viktigare punkter:

Det allmänna intresse, som visar sig i nationalmuseitankens framväxande på 1840-talet.

Kungl. Maj:ts beslut för jämt 60 år sedan att samlingen skulle vara en anstalt för vetenskapliga ändamål.

Och så den kraftiga insats för detta ändamåls förverkligande, som gjordes av min företrädare i ämbetet, Karl Anton Ossbahr. Det är hans stora kunskaper och överlägsna personlighet, som skänkt samlingen dess internationella anseende. Det är han, som tog initiativet till utrensning av allt romantiskt ogräs och införde en sund, historisk-vetenskaplig me-

tod. Det är han, som gjort samlingen populär och bekant genom vägledningar, planschverk och skrifter. Och det är han, som stakat de banor, samlingen nu följer, måhända inledande en ny epok i samlingsens liv — från förrådskammare till historisk samling mot vetenskaplig verksamhet.»

Såsom ordförande i Livrustkammarestiftelsen till minne av C. A. Ossbahr överlämnade därefter prins Eugen i följande anförande Ossbahrsfonden:

»Av intendenten baron Cederströms berättelse hava vi nyss hört, vilken för Livrustkammaren grundläggande, ja, nydanande verksamhet, som utövades av Karl Anton Ossbahr under den tid, Livrustkammaren stod under hans ledning.

Beundrare av denna hans gärning och vänner av hans person hava därför önskat för all framtid binda hans namn vid denna institution genom att stifta en fond, *Ossbahrsfonden*, nu uppgående till 100,000 kronor, vars avkastning skall ställas till föreståndarens för Livrustkammaren förfogande för att, som det står i stadgarna, stödja vetenskapliga arbeten inom Livrustkammarens arbetsområden, landet till heder och för upprätthållande av det höga internationella anseende, framlidne kammarherre Karl Anton Ossbahrs verksamhet och person förlänat Livrustkammarens samlingar.

Donatorerna ha velat kungöra detta på denna Livrustkammarens hedersdag och de våga nu hysa förhoppningen att denna stiftelse i intimt samarbete med Livrustkammarens ledning skall komma att än ytterligare befördra samlingens vetenskapliga bearbetning, något som alltid låg

honom så varmt om hjärtat, vars minne donatorerna med sin stiftelse velat hedra.»

Efter trumpetfanfarer framträdde Kronprinsen-regenten och yttrade:

»En lärare kan betyda mycket för lärjungens intresseinriktning. Så var fallet med Johannes Burreus och Gustaf II Adolf. Konungen har som bekant haft starkt sinne för den historiska forskningen och för närbesläktade vetenskaper. Gustaf II Adolf historiska intresse, inspirerat av den gamle läraren, var det som förmådde honom att för 300 år sedan grunda Livrustkammaren såsom en *historisk* samling.

Därmed skänktes åt vårt land en institution av stor betydelse. Och man får nog leta efter liknande samlingar i utlandet, som äro av större omfattning. Det är visserligen sant, att Armerian i Madrid, att rustkamrarna i Wien, Dresden och Moskva överträffa vår Livrustkammare i avseende på vapen. De äro också äldre såsom historiska samlingar betraktade, och innehålla en överväldigande rikedom av smideskonstens alster. Vår svenska samling hävdar dock, även i jämförelse med dem, mycket väl sin ställning såsom en av de allra främsta i världen. Ty Livrustkammaren innehåller ett förhållandevis stort antal *utsökta ting*, konstnärligt och hantverksmässigt ypperliga i kvalitet. Därjämte torde den överträffa samtliga övriga samlingar beträffande dräkter, sadlar, vagnar och sel-don från 1600-talet.

Då nu vår traditionsrika Livrustkammare firar fullbordandet av sina trenne första sekler, frambära vi alla till den ärevärdiga institutionen en varm lyck-

önskan. Samtidigt må det uttalas ett beundrande erkännande till dess nitiska föreståndare för hans sätt att vårda denna kulturskatt. Mera kärleksfullt kunde inte en mor ägna sig åt sitt barn än Rudolf Cederström ägnar sig åt sin kära samling. Han har gjort det bästa möjliga av rådande utrymmes- och andra förhållanden och vi veta, att det vetenskapliga genomforskandet av det stora materialet ej kunde ligga i samvetsgrannare händer. Men så belönas också det noggranna utnyttjandet av varje möjlighet till upplysning om föremålets historia ibland på ett ganska överraskande sätt. Jag har erfarit, att Livrustkammarens chef för någon tid sedan varit sysselsatt med att undersöka ett av de s. k. Karl XI:s vapentäcken, använda på 1680-talet för att höja glansen, då svenska konungen gav fest i huvudstaden. Täckets tunga, upphöjda broderier tarvade reparation och lossades därför från tyget. Det befanns, att de voro fullstoppade med gammalt papper för att erhålla den önska upphöjda effekten. Jag kan föreställa mig chefens för Livrustkammaren glädje för att inte säga njutning, då han bland dessa papper hittade ett, varpå det stod tryckt en inbjudan från en M. Corniquet »maitre brodeur chasublier» i Paris att den och den dagen närvara vid hustruns begravning. Namnet på den hittills okände parisare, som förfärdigat vapentäcket, är nu således känt, tack vare en lycklig tillfällighet, men även tack vare ett sorgfälligt utnyttjande av det tillsynes obetydliga studiematerialet.

En samling sådan som Livrustkammaren är ett verksamt medel att levandegöra sambandet mellan forntid och nu-

tid. Man ställes påtagligt inför den långa obrutna utvecklingskedja, vari vår närvarande tid endast är *en* länk som många andra. Man märker också, att det egna jaget liksom krymper ihop och blir ganska litet och obetydligt i förhållande till historiens Sverige, vilket generation efter generation levat och verkat och gjort landet till vad det varit och vad det är. Känslan av samband med det förgångna bidrager också verksamt till att stärka känslan av ansvar för framtiden, för det svenska gemensamma arvet, som skall leva, förkovras och blomstra.

Människorna göra historien. Svenska historiska gestalter levandegöras på ett alldeles särskilt påtagligt sätt i Livrustkammarens personminnen. Huru eggas icke fantasien av att se den vördade frihetshjälten och riksbyggmästaren Gustaf Vasas rustning. Eller Gustaf II Adolfs häst, som bar honom i den världshistoriskt betydelsefulla drabbningen för snart 300 år sedan, då vid Lützen religions- och tankefriheten bevarades åt oss andra. Eller åter Karl XII:s kläder, enkla såsom konungen själv, han, vars kärva manlighet och nitälskan för det rätta — så tilltalande för svenskt kynne — ännu väcker ungdomens fantasi till liv och beundran.

Det vilar ett drag av helgade relikier över många av Livrustkammarens minnen. Jag undrar ibland, om svenska folket riktigt har klart för sig vilken ojämförlig skatt det äger i denna samling. Ett bevis på ett sådant intresse föreligger i dag i det glädjande meddelande, vi nyss hörde om bildandet av en stiftelse till fromma för Livrustkammaren. Till ett uttalande av varmt tack och erkännande

härför knytes en förhoppning att andra må följa det goda exemplet.

Och så uttalar jag en livlig önskan, att Livrustkammaren, försedd med tillräckliga medel för skötsel och förkovran och alltjämt under insiktsfull ledning, måtte såsom den svenska historiens minneskammare alltmera omfattas med kärlek och vördnad av allt Sveriges folk.»

Härefter framträdde sekreteraren i Svenska Vapenhistoriska Sällskapet, major Theodor Jakobsson, och meddelade, att inom sällskapet och i övrigt av Livrustkammaren intresserade kretsar hopbragts en summa av 50,000 kronor att vid dagens jubileum överlämnas till Livrustkammaren. Syftet med insamlingen har varit att befrämja den vetenskapliga bearbetningen av det så enastående rika materialet, den vapenintresserade allmänheten till glädje och den vapenhistoriska forskningen till nytta. Talaren bad få överlämna gåvan och meddelade samtidigt, att insamlingen icke betraktades som avslutad. Åt föreståndaren för Livrustkammaren hade uppdragits att utarbeta riktlinjerna för de överlämnade medlens förvaltning och användning.

Till sist meddelade friherre Cederström, att Livrustkammaren mottagit ytterligare trenne gåvor på sin jubileumsdag, nämligen från arkivet på Stavsund genom baron och friherrinnan Klinckowström ett inventarium över Rustkammaren på Stockholms slott år 1650, upptagande de i Livrustkammaren förvarade rustningarna, som delvis lätt igenkännes på beskrivningarna, och från Kunstindustrimuseet i Oslo genom dess t. f. direktör fil. dr T. Kielland en pistol av Felix Meier i

Wien, beställd på 1720-talet av svenska sändebudet greve Thure-Gabriel Bielke och försedd med samma dekor och samma Bielkeska monogram, som den i Livrustkammaren förut befintliga bössan av samma mästare (båda vapnen från rustkammaren på Thureholm). Av »De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg» genom dess chef excellensen greve Brockenhuus-Schack ett avtryck av den stora kopparpålt, som stuckits av Hellbeck efter Karel van Manders porträtt av Kristian IV.

Efter festen gav kronprinsen thé på slottet för en del av de inbjudna gästerna samt senare gav baron Cederström middag på Grand Hotell, varvid tal höllas av statsminister Ekman jämte representerer för de vetenskapliga institutionerna i de nordiska länderna.

JUBILEUMSUTSTÄLLNINGEN.

I samband med jubileet hade en minnesutställning anordnats i Nordiska Museets utställningssal. Utställningen avsåg att giva en bild av Lilla Kungliga Rustkammaren på Stockholms slott på Gustaf II Adolfs tid, rekonstruerad enligt 1654 års inventarium¹, som är det äldsta bevarade inventariet upptagande Gustaf II Adolfs rustkammare. Utställningssalen var enligt arkitekt Ture Rybergs ritningar förvandlad till en rustkammare med tjocka murar och bjälkar i taket. Föremålen voro delvis placerade i stora ekkistor såsom enligt uppgift man sett dem ligga i rustkammaren. Enligt den av amanuensen Gösta Malmberg

utarbetade katalogen¹ finnes av nämnda inventariums 202 nummer ännu 120 kvar. Några av de förnämligaste föremålen må här med avseende på deras placering nämnas. I mittpartiet stod i en monter Gustaf II Adolfs kröningsadel, förfärdigad 1617 av en äldre sadel, som tillhört Karl IX. I samma monter voro även de till samma kröning, av guldsmeden Ruprecht Miller, förfärdigade plymhållarna placerade. På väggen mitt över ingångsdörren var Sigismunds och Johan III:s kröningsfana uppsatt; vid densammas konservering visade det sig, att Sigismunds initialer voro målade över Johan III:s. Kring väggarna voro för övrigt uppsatta ett flertal av de till Gustaf II Adolfs begravning av pärlstickaren Jörgen Seijwolt i Hamburg förfärdigade landskapsvapnen. I en av ekkistorna lågo de blodiga skjortor, som Gustaf II Adolf burit, då han sårades under slagen vid Klein-Verden den 24 maj och Dirschau den 8 augusti 1627, jämte den scepter eller klubba, som Gustaf II Adolf erhöi av fursten av Siebenbürgen Bethlen Gabor. De äro så placerade, som det omtalas, att kyrkoherden i Hassle i Västergötland Johan Petri vid riksdagstiden år 1650 såg dem vid sitt besök i rustkammaren.

Ett flertal tornér- och sadeltäcken voro utställda i sidoavdelningarna, bland dessa det kostbara genom juveleraren Sebastian Lillje i Hamburg beställda sadeltäcket till Gustaf II Adolfs kröning 1617, som betingade ett pris av 2,500 daler,

¹ Livrustkammarens jubileumsutställning. Lilla Rustkammaren på Gustaf II Adolfs tid enligt 1654 års inventarium. Katalog utarbetad av Gösta Malmberg, Stockholm 1928.

² Återfunnet i slottsarkivet av amanuensen G. Malmberg 1925.

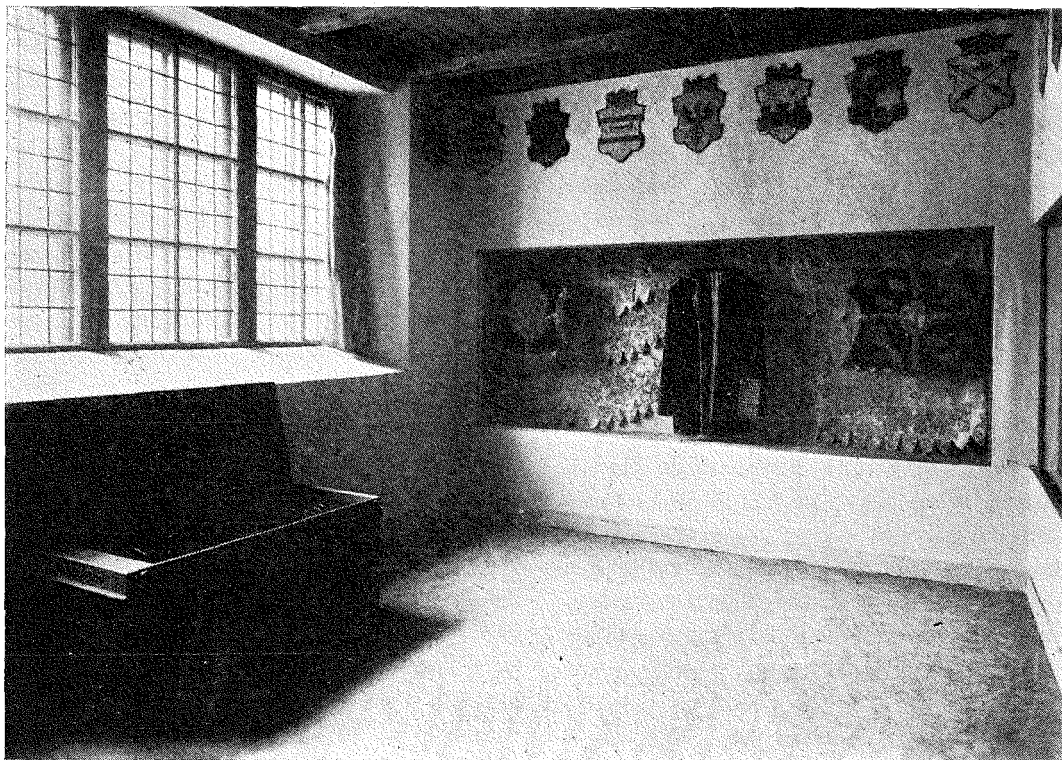

FIG. 3. INTERIÖR FRÅN JUBILEUMSUTSTÄLLNINGEN.

samt de »flamske tornértäcken», som på 1800-talet blevo sönderskurna till stolklädslar på Gripsholm, men nu åter kunnat rekonstrueras. I väggfälten voro en del av skjutvapnen och de blanka vapnen utställda. Särskilt må nämnas de för pagerna vid Gustaf II Adolfs bröllop förfärdigade värjorna. Tre av dessa blevo senare utkvitterade till Gustaf III:s kröning 1772 och infattade i nya fästen.

Dessa buros vid kröningen av Gustaf III och hans bröder och två av dem förvaras ännu i skattkammaren. De gamla fästena äro i Livrustkammaren bevarade och nu utställda med pagevärjorna. Samtliga värjfästen äro tillverkade av franske svärdfejaren Charles Darténé i Haag 1620.

Utställningen hölls öppen för allmänheten t. o. m. den 15 april.

TVÅ NORRLÄNDSKA STORSNICKARE.

AV

MANNE HOPRÉN.

Med en storsnickare menar den norrländska allmogen en man, som mer än andra äger gott handlag i att snida och göra annat konstnärligt snickeriarbete. Den norrländska folktraditionen har bevarat minnet av en hel rad sådana storsnickare — bönder, torpare och soldater — vilka vetat att med konst och smak smycka både Herrans tempel och bondens stuga. De torra kyrkoräkenskaperna ge oss ofta deras namn men sitt egentliga liv leva dessa bygdekonstnärer i sina händers verk. Alldeles särskilt har Ångermanland varit en hemvist för en gammal lantlig snickarkonst av stort intresse och landskapet intar i detta avseende onekligen en rangplats. Bland skaran av här arbetande storsnickare har jag utvalt två, som synas mig representera de bästa sidorna i Ångermanlands allmogekonst under 1700-talet.¹

Den ene av dessa är *Anders Olsson i Lakamark*. Denne, som på grund av sin konstfärdighet av folkhumorn kallades

¹ För värdefulla uppgifter om dessa bygdekonstnärer har jag att tacka folkskollärare G. Holmlund, kyrkoherde N. Östgren, kyrkoherde A. Nygren, dr E. Salvén samt docenten H. Cornell.

»Träbiskopen», var bosatt i Grundsunda, en kustsocken i nordligaste Ångermanland, där han ägde Lakamark, som han synes ha förvärvat omkring 1745. Folktraditionen förtäljer att han kom till Grundsunda från grannsocknen Nördmaling och ett studium av denna sockens böcker visar att en Anders Olofsson, son av Olof Davidsson, finnes under Mullsjö by till år 1745, då han utflyttat. Han var efter allt att döma född omkr. 1715. I tiondelängden 1767 figurerar han som en av Grundsunda sockens storbönder. År 1771 kvitterar han ut 5 riksdaler för arbete i ett fisklägeskapell inom socknen, år 1777 saknas han i tiondelängden, hans barn ha då delat hemmanet. Anders Olsson har alltså dött mellan åren 1771 och 1777.

Folktraditionen har åtskilligt att berättas om Träbiskopen. Isynnerhet bevarar man hans minne, emedan han anses som Lakamarks förste bebyggare och grundare. Stället lär vid hans ankomst endast ha varit en fäbod under Utås. Anders Olsson gjorde emellertid betydande nyodlingar, fällde skog och byggde en såg i Husån. Vid hans död delades gården i

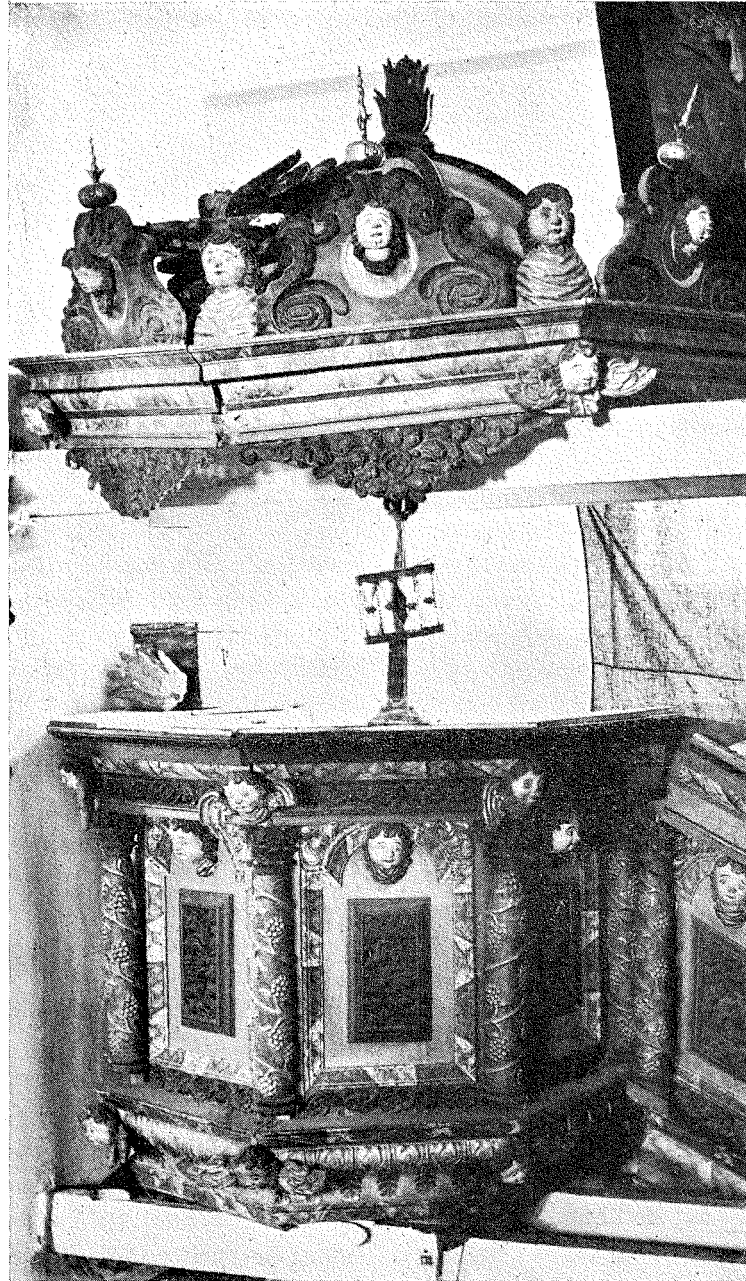

FIG. 1. PREDIKSTOL, GRUNDSUNDA KYRKA, ÅNG., AV ANDERS OLSSON I LAKAMARK.

fyra delar och gav sålunda upphov till Lakamarks by. Också hans konstskicklighet lever i friskt minne, men man vet även berätta, att så enkla ting som laggkärl utgingo ur hans verkstad. Om en fortfarande i Grundsunda kyrka befintlig snidad dörr berättas, det Anders Olsson skänkt den till kyrkan för att få begravas under kyrkgolvet, alltså som stånds-person — en detalj som kan tjäna som ett litet bidrag till hans karaktäristik. Det kom emellertid ut en lag — enligt en av mina sagesmän — som förbjöd begravning i kyrkorna, varför Träbiskopen fick nöja sig med att vila utanför det tempel han på mångfaldigt sätt smyckat.

Anders Olsson var en av Nordsveriges mest betydande bondemästare. Talrika arbeten av hans hand finnas ännu bevarade, både i form av kyrkomöbler och profana möbler. Jag känner honom från följande kyrkor, alla i norra Ångermanland:

Grundsunda kyrka: Predikstol, pyramider, kyrkdörrar.

Skags fisklägeskapell 1771: Bänkinredning.

Anundsjö kyrka: Predikstol, epitafium.

Skorpedes kyrka: Predikstol.

Nordmalings kyrka: Predikstol.

Sannolikt har han även arbetat i Själövads kyrka, varifrån Nordiska museet äger skulpturer. Inv. 79,386.

Av dessa kyrkoarbeten finnas numera endast predikstolen i Anundsjö och dörrarna i Grundsunda på ursprunglig plats, det övriga bevaras i starkt fragmentariskt skick i kyrkorna och i museer. Bevarad i gott tillstånd och med den gamla polykromeringen är endast predikstolen från

Grundsunda kyrka, fig. 1. Jämte dessa kyrkmöbler finnas i de nordångermandska socknarna ett antal möbler, från hans verkstad, dylika finnas också i Nordiska museet och Härnösands museum.

De av Anders Olsson förfärdigade predikstolarna äro alla varandra tämligen lika, både i form och utförande. Korgen är sexsidig och har raka väggar samt platt botten. De sex sidofälten avgränsas från varandra medels vinranksirade kolonetter med korintiska kapital. Fältens anordning framgår av fig. 1, varje fält begränsas av en ram, som upptill har rundbågig avslutning för att lämna plats för ett kerubhuvud, fältets mitt upptas av en rektangulär förhöjd spegel, ornerad med en ranka. Mellan ramen och predikstolens fotlist ligger en symmetrisk ranka. — Fotlisten är ornerad med en akantusfris, krönlisten är rikt profilerad och starkt utskjutande. Predikstolshimmeln består av en rikt profilerad list och där innanför en låg kupol. Längs kanten resa sig med broskornamentik försedda gavlar samt keruber.

Denna predikstolstyp har i Norrland varit rätt vanlig. I rikare utformning påträffas den t. ex. i en grupp stolar i Helsingland och Gestrikland, bl. a. i Söderhamns stadskyrka, Hedesunda kyrka, Torsåkers kyrka. Här äro dock korgens sidor prydda med evangelister i nischer. Denna grupp tillhör 1600-talets andra hälft och återgår möjligen till den från Holstein bördige bildhuggaren Ewert Friis, som vid 1600-talets slut var verksam i Gävle. En utomordentligt rikt dekorerad predikstol av denna typ finnes i Neder-Luleå kyrka; den är förfärdigad år 1712 av en bygdemästare Nicolaus

Flur. Möjligen har Anders Olsson stått i något lärjungeförhållande till dessa mästare.

»Träbiskopens» predikstolar äro alltså av en allmänt gängse 1600-talstyp. Även i övriga kyrkliga arbeten håller han sig till vanliga 1600-talsförebilder, t. ex. i Anundsjöepitafiet — en i Norrland utomordentligt sällsynt föremålstyp — som består av en ram med broskornerade vingar, överstycke med putti och ett mindre ävenledes broskornerat understycke; framför ramens sidostycken stå vinranksirade kolonner av det slag som återfinnes å predikstolarna. Mera egenartad och självständig är mästaren i utformningen av de dekorativa detaljerna. Vinrankmötivet är ingen ovanlighet i Norrlands kyrkokonst, 1600-talet älskar det i aldeles särskild hög grad, men det förekommer ännu under 1800-talets förra hälft. Under Träbiskopens händer blir rankan utomordentligt smidig och livfull fast stammen gärna göres rätt grov; gärna skär han också rankan i ganska hög relief. Broskornamentikens sena förekomst är påfallande. Stilens vanliga motiv återfinnas i tämligen rent tillstånd i Anders Olssons arbeten, voluter med naggad kontur och alla de övriga nyckfulla bildningar, som känneteckna i synnerhet det tyska och holländska broskornamentet. Träbiskopen insätter dock gärna en rosettformig blomma, även andra mera naturalistiskt präglade växtornament bryta stilens oro.

Mest karaktäristisk för denne mästare och det bästa ledmötivet vid bestämmandet av hans profana produktion är hans rankornament. »Träbiskopens» ranka har alltid en kraftig plastisk utformning, den

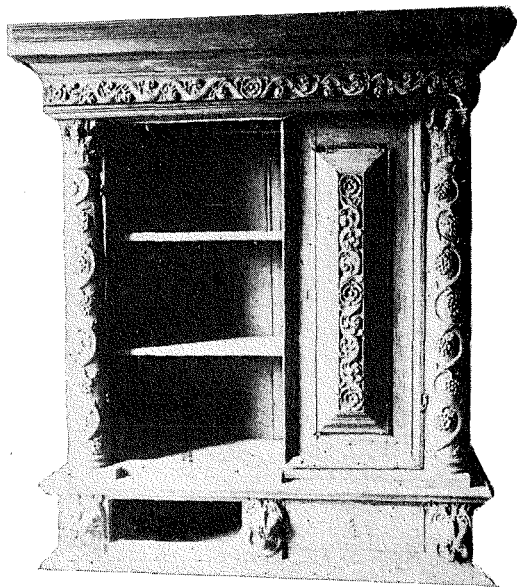

FIG. 2. SKÅP, KÖNSA, GRUNDSUNDA SN, AV ANDERS OLSSON I LAKAMARK.

är knubbig och broskartad. Tack vare det djupa snideriet erhåller den genom spelet av ljus och skuggor ett sällsynt liv. Rankan är alltid symmetrisk, utgående från en regelbunden rosettblomma i mitten. Även där den pryder stående fyllningar är den anordnad på detta sätt. En än fylligare utformning får rankan när den fyller ett bredare rektangulärt fält, som t. ex. å predikstolarnas mittspegel; den består då av en mångfald knubbiga småblad som verka såsom modellerade. Ofta är den förenad med druvklasar. Dessa rankformationer, som äro av utomordentligt god dekorativ verkan, har Anders Olsson använt sig av i mycket stor utsträckning.

De utgöra sålunda i allmänhet den huvudsakliga dekorationen å de möbler av hans hand, som jag känner. Dessa äro uteslutande skåp, en möbeltyp som i

FIG. 3. SKÅP, ARNÄS SN, AV ANDERS OLSSON. NORD. MUS. 64304. UR T. FÖR KONSTVETENSKAP.

Ångermanland har åtnjutit den allra största popularitet och som i dessa trakter varit hemmens egentliga praktmöbel.

Inom denne mästares hela produktion intar det här avbildade stora skåpet från Könsa i Grundsunda en rangplats, fig. 2. Skåpet är av den på holländska och nordtyska förebilder återgående typ, som hos oss förhärskade under den karolinska barocken. Karakteristisk är fasadens strängt arkitektoniska indelning med tre kolonner eller pilastrar, stående på socklar och

uppbärande en kraftig krönlist. Den mellersta pilastern eller kolonnen är i regel förenad med ena dörrhalvan och tjänstgör sålunda som täcklist, vilket även synes ha varit fallet å Könsaskåpet. Skåpet har den raka avslutning upptill som är utmärkande för de holländska (och västtyska) möblerna. Äldre skåp av detta slag ha i regel kolonner, yngre ha pilastrar som senare övergå till smala fyllningar. Könsaskåpet representerar alltså i typen en tidig form av det holländska

skåpet. Dörrarna ha starkt upphöjda långsmala mittspeglar. I sockeln tvenne lådor. Orneringen utgöres å sockeln av lejonhuvuden, å kolonnerna av vinrankor, å dörrspeglarna och krönet av den karaktäristiska rankan. Med undantag av lejonhuvudena, som annars icke återfinnas å några av mästarens arbeten, överensstämmer decorationen i detalj med kyrkmöblernas. Även folktraditionen hänför detta skåp till Anders Olsson i Lakamark.

Könsaskåpet är i sin typ enastående inom »Träbiskopens» produktion. Hans vanligaste form representeras av ett stort skåp från Arnäs socken, som tillhör den yngre typen av barockskåp, som i stället för kolonner har framsidan indelad med pilastrartade fyllningar fig. 3. Krönlisen är här bruten, ett kännetecken för de nordtyska skåptypen. Pilastrarna och de förkroppade dörrspeglarna äro ornerade med vinrankor, som närmast överensstämma med de rankor som pryda mittspeglarna å »Träbiskopens» predikstolar.

Ett i uppbyggnaden alldeles liknande skåp från Grundsunda socken har rankor av något olika kynne, mera spröda och akantusartade, fig. 4. De verka främmande i jämförelse med Anders Olssons vanliga broskartade rankor. Men de överensstämma i detalj med orneringen å den säkert av Träbiskopen gjorda kyrkdörren i Grundsunda kyrka (avbildad i Studier från Härnösandsutst. fig. 85). Det kan tänkas att dessa arbeten tillhöra mästarens senare produktion, då förmågan att dana det honom utmärkande livfulla, schvungfulla snideriet mattats. Den ovannämnda kyrkdörren torde han väl ha

FIG. 4. SKÅP, GRUNDSUNDA SN, AV ANDERS OLSSON I LAKAMARK. NORD. MUS. NR 64296.

förfärdigat på gamla dar, då den enligt folktraditionen av honom skänktes mot löftet om gravplats inom kyrkan.

Helt i Träbiskopens vanliga stil går emellertid ett litet hörnskåp från Arnäs, där de två dörrarna ha de djupt snidade broskartade vinrankorna. Under krönlisen sitter en kort ranka av den art som återfinnes å kyrkarbetena och å Könsaskåpet. (Nord. Mus. Inv. 98843.)

En rangplats inom mästarens produktion intar ett vackert klockskåp i Härnösands museum, fig. 5, som äger en schvungfullt gjord decoration å dörren, där det karaktäristiska bladverket på ett utmärkt sätt kommer till sin rätt.

En del andra nordångermanländska träsniderier, bl. a. selbågar, stå Anders Olssons barockstil rätt nära men kunna icke med säkerhet tillskrivas honom själv. Han har sannolikt haft någon mindre be-

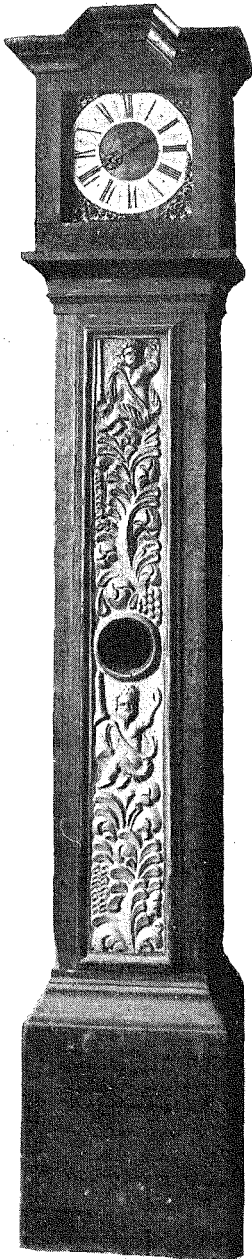

FIG. 5. GOLVUR, FODRALET AV ANDERS OLSSON I LAKAMARK. HÄRNÖSANDS MUSEUM.

tydande efterföljare, hos vilken hans stil fortlevt än längre fram i tiden.

»Träbiskopen», Anders Olsson, framstår sålunda som en ganska framstående mästare, som ehuru verksam kring 1700-talets mitt rör sig med former och motiv som tillhöra 1600-talet — han är ett gott exempel på den kronologiska stilretardationen man får räkna med då det gäller konsten i det avlägsna Norrland. Tekniskt sett är han en utomordentligt skicklig snidare, framför allt i det rent ornamentala. Hans figurskulptur är grov och lantlig. Rankorna och broskornamentiken behandlar han suveränt. Men han är också en kunnig snickare som obehindrat rör sig med invecklade profileringar och kälningar. Han måste som yngling ha lärt yrket i någon stad och sedan självständigt arbetat vidare med det motivbestånd han sålunda inhämtat. Det hedersnamn han av folkhumorn erhållit visar att han varit uppskattad för sin konst.

Samtidigt med Anders Olsson i Lakamark verkade inom ungefär samma område en annan produktiv och betydande bygdemästare, nämligen *Per Zakrisson i Kubbe*, en man som ännu i folktraditionen lever ett friskt liv. Han var född 1723 i Kubbe by i Anundsjö socken, norra Ångermanland. Fadern var bonden Zakris Persson, 1699—1772, och hans gård övertogs i sinom tid av Per, ende sonen. Denne avled 1780.

Per Zakrisson var en mångfrestande man, han är känd både som byggmästare, snickare, snidare och smed. A. br. Hülphers har också därför velat rädda hans namn undan glömskan i sin bok om Ångermanland, där han vid beskrivningen av

Anundsjöstapeln bl. a. säger: »At denne byggmästare tillika gör snickare-, målare-, glasmästare- och smedarbete med mycken färdighet förtjenar nämnas». Även vid beskrivningen av Junsele kyrka har Hülphers fått tillfälle till att giva Per ett gott betyg: »Denne byggmästare är så mycket mera berömvärd, som han til kyrkan gjort både snickare-, bildhug-gare- och smedarbete, som alt af kännare godkänns.» Även folktraditionen har alldeles särskilt fäst sig just vid mångsidigheten av Zakrissons kunskaper. Det berättas t. ex. att han i trä skurit ut en som en stor märkvärdighet ansedd grupp, föreställande en man och en kvinna i naturlig storlek, vidare att han konstruerat ett slags skördemaskin i form av en med lodverk utrustad man, som skulle kunna avmeja säd med sin lie. Berättelsen förefaller onekligen en smula otrolig men visst är att Zakrisson ägde en icke föraktlig grad av mekanisk begåvning. Där-om vittna t. ex. de ur, som förfärdigats av honom, flera så inrättade att de kunde visa även dagar och månader. Tavlan till ett sådant ur finnes i Nordiska museet, (Inv. 87200, Anundsjö sn, Grundtjärn) och bär inskriften »K. Jonas Pehrsson¹ månadsvisare». Det gamla tornuret i Anundsjöstapeln har även Zakrisson till mästare.

Per Zakrisson har dock egentligen varit timmerman och kyrkobyggmästare. Som sådan känner jag honom från följande ställen:

Anundsjö, där han år 1759 byggde klockstapel och sakristia samt utförde vissa inredningsarbeten.

¹ En av Per Zakrissons söner, för vilken uret sålunda gjorts.

Junsele, där han år 1763 byggde och inredde kyrka och stapel av trä.

Resele, där han år 1770 byggde en sakristia av trä.

Viksjö, där han år 1770—71 byggde ett kapell av trä samt förfärdigade predikstol.

Ramsele, där han år 1775 utförde vissa reparationer å klockstapeln.

Vibyggerå, där han 1778—79 repare-erade kyrkomuren.

Skorped (Sidensjö kapell), där han år 1780 byggde kapell och stapel av trä.

Samtliga dessa kyrkor ligga i Ångermanland. Av de uppräknade byggnads-erken finnes nu endast klockstapeln i Anundsjö bevarad,³ beskriven av Hülphers såsom »en prydlig klockstapel med 2 klockor samt ur och wisarewerk på 4 sidor, som skal vara upsatt af en söknbo, Per Sakrisson i Kubbe, känd i orten för en kånstnär». Stapeln består av en kubisk underdel med svagt insvängt tak, vilket uppbär en något mindre kub, som i sin tur krönes av lanternin med lökkupol. I annat sammanhang⁴ har jag sökt visa att staplar av denna grundtyp karaktärisera ett »bottniskt» kustområde, som bildas av norra Norrland från och med Ångermanland, samt östra Finland. Typen har många drag som peka ännu längre mot öster.

Anundsjöstapelns väggar och tak äro klädda med spån i mönster, en i Sveriges skogrika bygder vanlig företeelse. Spån ansågs som det enda verkligt förnäma täckningsmaterialet; betecknande är att

³ En kopia av Ramselestapeln uppfördes 1925.

⁴ Norrländska konstprovinser. Tidskr. för Konstvetenskap 1924. Anundsjöstapeln där avbildad.

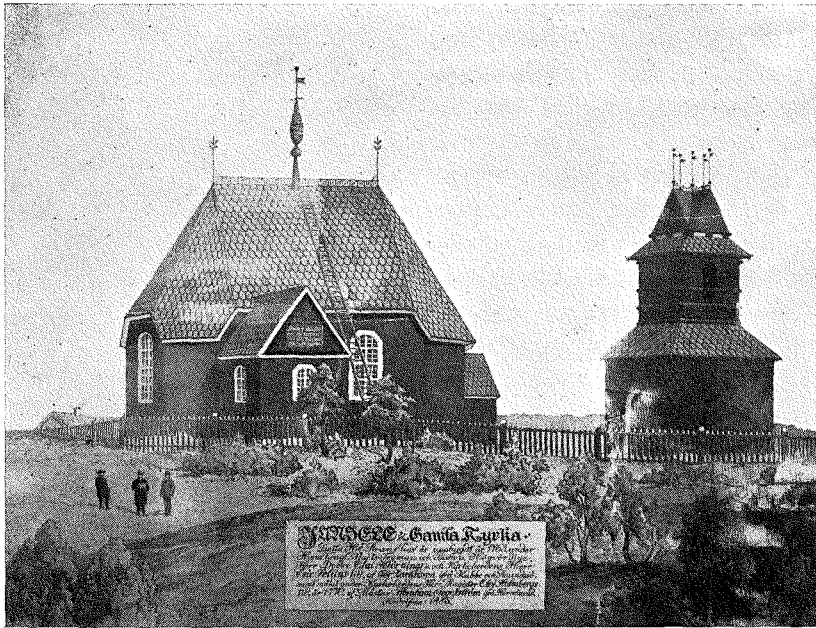

FIG. 6. JUNSELE GAMLA KYRKA OCH KLOCKSTAPEL, ÅNG. UPPFÖRDA ÅR 1763 AV PEHR ZAKRISSON, RIVNA ÅR 1885. EFTER EN TECKNING AV A. GERDIN.

Zakrisson vid byggandet av Viksjö kapell framhöll för de sparsamma socknemännen som yrkade på bräddtak, att byggnaden utan spåntak »ej kunde anses för ett Herrens tempel utan såsom fångars arrest».

Stapelns ljudöppningar äro infattade i bågställningar med pilastrar; bågarna äro kölryggade, en för Zakrissons konst utmärkande detalj. Staplarna i Junsele, Ramsele och Skorped voro av samma typ, ehuru enklare.

Per Zakrissons största arbete var kyrkbygget i Junsele 1763. Både kyrkan och stapeln revos 1885, men utseendet framgår tämligen tydligt av en äldre avbildning, fig. 6. Den visar en timmerkyrka, med grundplan i form av en tillplattad åttahörning, samma form som Skorpeds-

och Viksjökapellen. Taket är brant och täckt med spån, längs nocken löper en takkam på mitten bruten av en smäcker takryttare. Vid kyrkans ena kortsida fanns ett sadeltäckt vapenhus, vid ena långsidan sakristia. Klockstapelns hade formen av två på varandra ställda kuber i likhet med Anundsjöstapelns men saknade dennes lökkupol.

Allt snickeriarbete i kyrkan — liksom smidesarbetet — utfördes även av Per Zakrisson. Vid kyrkans rivande 1885 skingrades emellertid all inredning vind för våg och ute i bygden påträffas numera rester av densamma i den mest skiftande användning.⁵ De tillåta icke någon rekonstruktion av kyrkans utseende, men

⁵ Vissa partier finnas även i Nordiska museet, Inv. 74195—97, 76274.

lämna åtskilliga upplysningar om Zakrissons motifförråd. Här skola endast några antydningar göras. Stapelns gamla ljudluckor, som nu tjänstgöra som logdörrar, förete samma form som Anundsjöstapelns, d. v. s. med kölbågar och pilastrar. Själva dörrfälten äro ornerade med det vanliga mönstret med sneda rutor antingen åstadkommet medels kälhyvling eller medels instämpling med ett stämpeljärn. Användningen av stämpeljärnet är i hög grad karaktäristiskt för Zakrisson, på detta sätt bildad ornering återfinnes även på hans möbler.

De gamla kyrkdörrarna, fig. 7, visa ett typiskt barockschema med kapitålförsedda sidopilastrar och båge, vilken upprepas nedåt. Dörrarna prydas av förhöjda mittspeglar, uppåt och nedåt utdragna i spetsar. Speglar av denna art uppträda också å Zakrissons möbler. Dörrarnas svickelfält ha än snidad fjällornering av 1600-talskaraktär, än ett instämplat punktmönster. Ett par nu som grindstolpar nyttjade pelare — sannolikt ursprungligen stöd under en läktare — förete barock balusterform och äro ornerade med snidade akantusblad. Ett antal ramar, troligen från en läktarbröstning, har sidopilastrar med ett storbladigt fjällmönster samt egendomliga kapital i form av grovt skurna akantusblad. Slutligen kan nämnas en liten typisk barockkerub, som antagligen smyckat predikstolen. Junsele kyrka och dess inredning har alltså i stort sett burit prägeln av 1600-talet och var, »ehuru uppsatt af en bonde», enligt Hülphers »rätt vacker med hwalf, pelare och kittfönster».

Även de möbler av Per Zakrissons hand som jag känner förete barockformer. Lik-

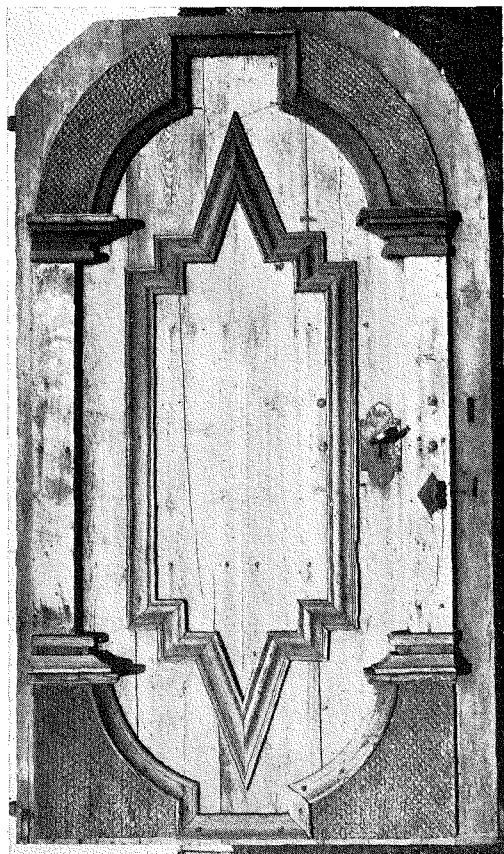

FIG. 7. DÖRR, JUNSELE KYRKA, ÅNG., AV PEHR ZAKRISSON ÅR 1763.

som i Anders Olssons produktion dominerar även här skåpet. Zakrissons skåp visa emellertid icke den praktfulla prägel som var utmärkande för »Träbiskopens» alster, de äro synnerligen enkla och kärva både i uppbyggnad och dekoration. Typiskt är skåpet från Kroksta i Själevad, fig. 8. Här återfinnes den holländska barocktypen i starkt förenklat skick, fasaden indelas av halvkolonner som dock här icke äga någon verklig funktion såsom stöd för krönet. För övrigt är mö-

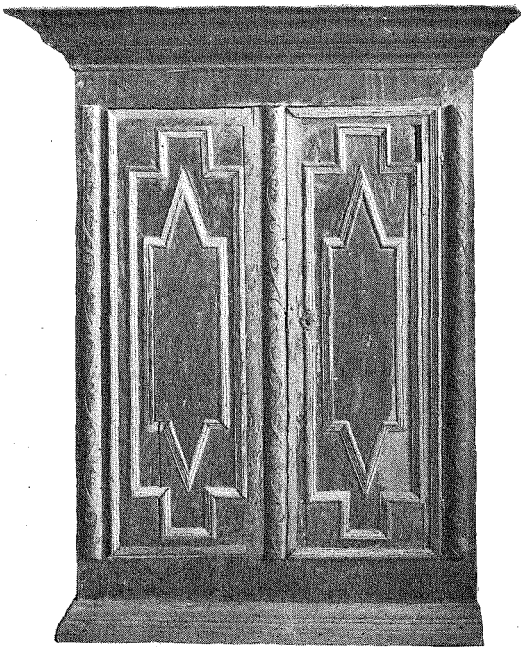

FIG. 8. SKÅP, KROKSTA, SJÄLEVAD SN, ÅNG.
AV PEHR ZAKRISSON. NORD. MUS. 74191.

beln utdragen på höjden, en sak som är vanlig i de höga norrländska boningsrummen. Genom denna höga och smala form avvika Zakrissons skåp från högrestånds-förebilderna och även från Anders Olssons skåp, som ha en i det närmaste kvadratisk fasad. Dörrarna å Krokstaskåpet äro försedda med förhöjda mittspeglar, vars kortsidor utdragits i spetsar, i likhet med vad som var fallet å kyrkdörrarna från Junsele. Krönlisten är ej så starkt betonad eller så rikt profilerad som å Anders Olssons möbler. Den snidade orneringen är inskränkt till rankor å pilastarna. Per Zakrissons ranka är närmast att betrakta som en starkt förenklad renässans- eller barockranka och alltid utförd i plattskärning, en teknik som har

använts av ett par mästare i Ångermanland, men som nått sin största blomstring i Jämtland och Medelpad, där isynnerhet bygdemästaren Gregorius Raaf omkring 1700 arbetade ett antal kyrkoinredningar i denna teknik och renässansornamentik. Rankorna å Krokstaskåpet åtföljas av små instämplade punkterade kvadrater — sannolikt avsedda att föreställa druvklasrar. Mästarens förkärlek för ornering med stämpeljärnet påpekades nyss vid omtalandet av dörrar och ljudluckor från Junsele kyrka.

Ett stort skåp från Björna⁶ liknar Krokstaskåpet ehuru sidopilastrarna här saknas. Orneringen å mittpilastern utgöres av en plattsnidad ranka med åtföljande instämplade kvadrater. Här har stämpelorneringen fått än rikare användning i det att dörrspeglarna smyckats med rankor, åstadkomna genom stämpling. Även å krönlisten återfinnes denna dekorationsmetod i form av en rad på spets ställda punkterade kvadrater.

Den präktigaste möbel jag känner av Per Zakrissons hand är skåpet från Själevad, fig. 9. Detta avviker i formen från de föregående så tillvida som den arkitektoniska indelningen med pilastrar här slopats. Rankorneringen har här fått breda ut sig å dörrarnas rektangulära speglar. Även å gavlarna finnas rankornerade speglar. Å dessa större ytor har rankan kunnat växa ut och bli något frodigare, en livfull och graciös renässansartad ranka. Även å detta skåp återfinnes å krönlisten orneringen med instämplade punktkvadrater.

⁶ Avbildad i Manne Hofrén: Nyförvärvade ångermanländska möbler i Nordiska museet, Fataburen 1923 sid. 169.

Ett antal andra möbler förete en liknande ornering som dessa skåp, ehuru icke utförd med den grad av skicklighet som kännetecknar särskilt det sist omnämnda. Som exempel på dylika möbler kan här nämnas ett hörnskåp, Nordiska Museet 80930, där dörren har en plattsnidad renässansartad dubbelranka, erinrande om Per Zakrissons art. Utförandet är dock så pass svagt att man får anse möbeln som ett »skolarbete».

Per Zakrisson i Kubbe, verksam ungefär tiden 1750—1780 är alltså, liksom hans samtida Anders Olssons i Lakamark, en gengångare från 1600-talet. Den snidade orneringen är av än ålderdomligare kynne än hos den sistnämnde och framför allt mycket enklare. Tekniken är också den enklare plattskärningen med vilken Zakrisson dock i lyckliga ögonblick har kunnat åstadkomma mycket goda resultat. Rent tekniskt sett är denne mästare betydligt underlägsen »Träbiskopen» — själva snickararbetet är ofta mindre gott — han har tydligen huvudsakligen varit byggmästare. I denna egenskap har han

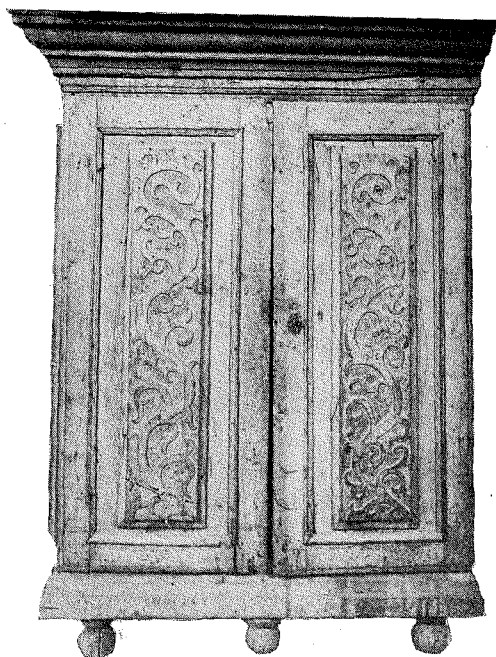

FIG. 9. SKÅP, OMÅLAT, SJÄLEVAD SN. ÅNG., AV PERE ZAKRISSON. NORD. MUS. 75385.

efterlämnat ett utomordentligt verk i Anundsjötapeln, ett värdigt monument över en av Norrlands intressantaste bygdekonsnärer.

VADSTENA KLOSTERTRÄDGÅRD.

AV

STEN KARLING.

I Eneroth-Smirnoffs Svenska pomologi uppgives det, att man besökt platserna för de svenska klostren, men att man därvid funnit klosterträdgårdarna nästan spårlöst försvunna. Vid Varnhem fann man endast en förvildad körsbärslund. Vill man kontrollera dessa uppgifter på ort och ställe, lägger man genast märke till, att författarna i detta fall överdriva. För att nämna ett exempel så har Alvas-trä klosterträdgård lämnat spår efter sig i den flora, som nu växer vid ruinerna, och vid Vadstena finna vi en medeltida trädgård så bevarad, som man kan vänta och hoppas efter femhundra år. Här växa innanför de gamla murarna ättlingar av de träd och de blommor munkar och nunnor en gång planterat. En dansk trädgårdsman Stephan Nyeland har i en uppsatserie »Vegetationen på Öerne i Östersöen¹» visat, hur den gamla odlingen levat kvar på flera platser i Norden, genom att studera den bevarade floran, och han har därigenom lämnat ett värdefullt bidrag till kännedomen av vår äldre hortikultur. Denna tankegång tog Thorild

Wulff² upp, men det beskärdes honom icke att få fullfölja den. Nyeland besökte också Vadstena kloster samt dess systerkloster i Danmark, Maribo på Lolland och Mariager i Jylland. De resultat han kom till kompletteras av en relation, som N. Sylvén³ lämnar över Vadstenaträdgårdens nuvarande tillstånd. Den sakkunniga undersökning denne har utfört av trädgårdens ört- och trädbestånd visar, att vi i denna hava en medeltida trädgård i så välbevarat skick, att det måste räknas till sällsyntheterna. I vårt land är det för övrigt den enda medeltida trädgårdsanläggning, som bevarats till våra dagar.

Klosteranläggningen i Vadstena är till sin yttre form i stort sett mycket väl bevarad. Till den i centrum liggande kyrkan sluter sig i sydväst det, som en gång varit munkkomplexet och i nordväst nunneklostrets byggnadslängor, som gruppera sig kring en gård. Kring denna bebyggelse sluta sig tre gårdar omgivna och sinsemellan åtskilda av murar — i norr

¹ Haven 1904—05.

² Sveriges Natur 1919.

³ Sveriges Natur 1919.

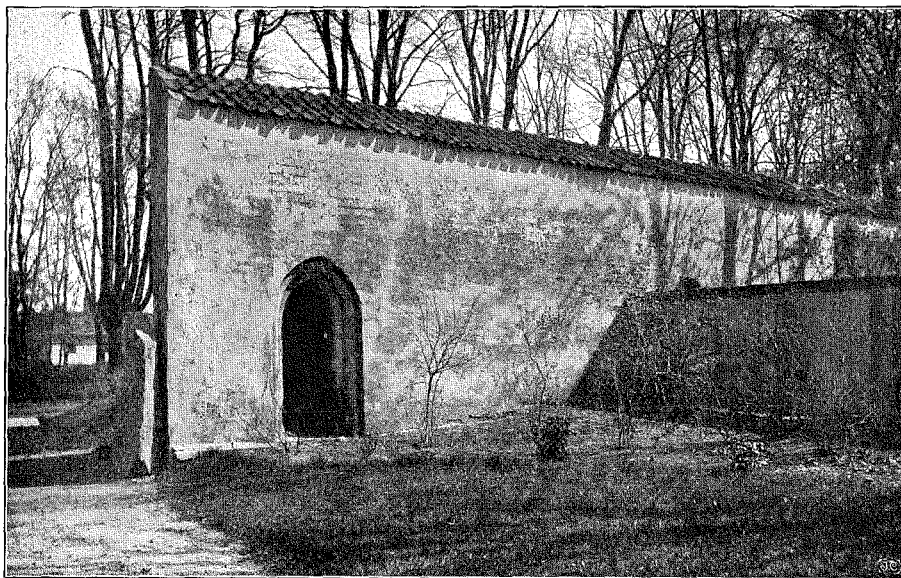

FIG. 1. PARTI AV MUREN KRING VADSTENA KLOSTER.

nunnornas forna trädgård, i öster kyrkogården och i söder munkträdgården.

Det man nu kallar klosterträdgården är det sistnämnda området, som inhägnat av mur och diverse byggnader utbreder sig söder om klosterkyrkan och sträcker sig fram till nuvarande Klostergatan. I öster begränsas den av muren mot kyrkogården och längor av boningshus, i väster begränsas den av den byggnad, som förr varit munkklostret, men den sträcker sig även söder om denna. Trädgården kan nu indelas i två delar, en nordligare, som norrut avskiljes genom ett plank från kyrkan, och en sydligare del, som blott genom en gång avgränsas från den förra. Den nordligare delen är parkartad, beväxt med ett bestånd av gamla fruktträd. Marken är gräsbevuxen i sin helhet och i gräsmattan växa många slags blommor. Den södra delen är en köksträdgård med

bärbuskar och ett och annat fruktträd bland landen. Sin nuvarande prägel erhöll trädgården 1918, då en del skyddande krafter ingrepo och hindrade trädgården från vandalisering. Några år förut hade staten fått trädgården i sin ägo sedan den i närmare 100 år varit fränhänd kronan. N. Sylvén har i sin ovannämnda uppsats lämnat en redogörelse för trädgården och jag refererar i det följande till denna. Under den tid trädgården varit fränhänd staten hade den lidit mycket. Den norra häften hade vanställtts av en hönsgård och hönsen hade förstört en stor del av vegetationen — de med gamla klosterväxter ännu inmängda gräsmattorna hade fläckvis fördärvats. Sedan man blivit kvitt hönsen, höll däremot en annan och större fara på att tillintetgöra trädgården, ty förslag väcktes att uppgräva gräsmattorna för att »rädda» kloster-

växterna från att förkvävas av ogräs. En undersökning har ådagalagt, att ett flertal gamla klosterväxter här funnit en fristad »sannolikt de flesta av dem med anor på platsen ända från vår medeltid». Såsom förvildade i gräsörtmattan under fruktträden antecknades av dylika: Akleja, pärlhyacint,⁴ munkar och nunnor *Corydalis cava*, Pingstlilja, snödroppe, trädgårdstulpan, klosterlilja — *Leucolum vernum* —, vildtulpan, krollilja, luktviol och Birgitta löken, *Allium ursinum*. I gräsörtmassan dominerade av gräsen ängsgröe, ven och svingel samt av örter kers, svalört, majsmörblomma och revsmörblomma samt vårlök. Beträffande klosterörternas olika lokalitet antecknades att klosterliljan på vissa partier avgjort dominerade — ett femtiotal kunde räknas på en kvadratmeters yta. Munkar och nunnor växte rikligast utefter ett krikonbuskage ungefär mitt genom området samt utefter det plank, som begränsade trädgården norrut. Vildtulpanen uppträdde så gott som ensamrådande på en fläck ungefär mitti trädgården. De övriga förekommo mer kringstridda.

Beträffande de gamla träden så säges om dem att åtminstone några under århundraden behållit sin plats i trädgården. Ett av dem med en egenartad frukt uppgives kvarleva direkt från medeltiden.

Sedan 1918 skötes trädgården pietetsfullt, den norra delen som park och visas nu som en sevärdhet, den södra delen användes som ekonomiträdgård.

Norr om kyrkan och hospitalet sträcker sig nu en modern parkanläggning, där det är svårt att finna några spår av

⁴ I fråga om de latinska namnen hänvisas till Sylvéus uppsats s. 91 eller svensk flora.

det, som en gång varit nunnornas trädgård. Likväl hade den sin gamla karaktär kvar för 100 år sedan. Klostergården skänker likväl med sin skuggiga och gröna plan en aning om nunnornas instängda svala och doftande gräsgård.

Klostermurarna hade ännu på 1820-talet kvar sin ursprungliga omfattning och höjd. Muren kring munkarnas trädgård hade då en höjd av sex alnar och var ej nedbruten på något ställe. Den var ock betäckt med gammalt taktegel. I slutet av 1820-talet revos delar av denna mur och togs härifrån material till byggnader, som uppfördes med andra murdelar som ingående byggnadsdelar. Muren kring nunnornas trädgård gick på 1820-talet runt hela trädgården och hade en höjd av fem meter. Den är betäckt med gammalt munktegel, takpannor.⁵ Muren gick för hundra år sedan även på sjösidan. Muren kring den gamla klosterkyrkogården är lägre och har alltid så varit, ty denna plats, som var tillåten för allmänheten, måste såsom fridlyst område vara inhägnad.

Munkarna hava ju av tradition räknats som införare av trädgårdsodling till vårt land. Genom namn och sägen har ju också en mängd botaniska företeelser knutits vid munkarnas namn. Den flora, som vi sett förekomma inom Vadstena murar består av växter, som enligt Fries införts och odlats av klostren.⁶ Till trädbeståndet skulle också enligt några äldre och senare författare höra mullbärs-, valnöts- och kastanjeträd. Den vegetation, som

⁵ Se Gamla svenska städer I.

⁶ Fries: Botaniska utflygter III sid. 18 ff., Sthlm 64. Levin: Munkväsendet och dess betydelse för vårt lands odling, Läsning för folket 1904.

FIG. 2. MEDELTIDA TRÄDGÅRDSANLÄGGNING EFTER FISCHER.*

fortfarande frodas inom de medeltida murarna, vid det gamla klostret och vid den restaurerade kyrkan skulle således vara densamma, som en gång växte där, medan ännu munkarna vårdade den. Det visar sig också, att den karaktär den än i dag har — blomstersmyckad gräsmatta under träd — är den specifikt medeltida trädgårdstypen, den gotiska som den kallats, såsom vi känna den från medeltidens litteratur och bilder. Det påståendet, att medeltiden ej ägde någon trädgårdskonst framkastades så sent som slutet av 1800-talet av fackmän och historieskrivare som Falke och Kaufman och den meningen torde vara den allmänna långt efter det för-

* Hermann Fischer: Ein Prototyp des mittelalterlichen Lustgartens etc., Zeitschrift für bild, Kunst 1926—27. Sten Anjou: Ett medeltida trädgårdsbord på Glimmingehus, Fornvännen 1927.

fattare som Grisebach hävdade den medeltida trädgårdens egenartade skönhet. Han kom till sin slutsats uteslutande på litterär väg. Här i Sverige hava vi den tillfredsställelsen att ha ett ännu bestående monument, som inte behöver några kommentarer för att avslöja sina värden som konstnärlig produkt. Inpå de åldrade murarna, vid foten av den väldiga kyrkan, resa träden sina stammar över den grönskande mattan och kasta skuggande fläckar däröver, på samma sätt som för ett halvt årtusende sedan.

Några äldre bilder av Vadstena klostrets exteriör tycks icke finnas, icke ens Svecia är oss i detta fall behjälplig och av Martins gravyr från Vadstena äro vi lika litet hjälpta. I så fall blir en bild från 1822 av J. F. Kock föreställande klostret från sjösidan den äldsta bilden.

Den visar, hur murarna sträckte sig kring trädgårdarna, vars trädkronor synas över krönet ända mot St. Pers kyrka.⁷

Den äldsta kartan, som finnes i Lantmäteristyrelsens arkiv, är från år 1642. Den visar blott de yttre gränserna — murarna — av hela klosteranläggningen. På de respektive platserna står: Klostertrågårn — på munktrågården — och Nunnetrågårn. En karta från mediet av 1600-talet, förvarad på samma ställe, återger byggnaderna och murarna och är således mer detaljerad än den äldre kartan. Påskrift: Nunnetrågården. Med denna överensstämmer nästan exakt en karta från 1655 i Krigsarkivet.⁸ Utom 1655 års karta finnes en annan detaljerad sådan, som utarbetats av J. F. Kock 1822 »efter äldre och nyare kartor och egna mätningar».⁹ Kocks karta, som ofta reproducerats, är delvis rekonstruerande t. ex. korsgångens förlängning, men bortsett från detta, ger denna utöver 1600-tals kartan även detaljer från det inre av anläggningen, således även trädgården. Tyvärr kunna vi icke på grund av kartans sena datum draga alltför stora slutsatser i fråga om trädens läge, de uppdragna gångarna o. s. v.¹⁰

⁷ Denna bild — ett kopparstick — är först återgivet av Kock i Anteckningar om Vadstena kloster, Stockholm 1822, därefter flera gånger publicerad.

⁸ Denna karta har återgivits av C. M. Kjellberg: Vadstena, Linköping 1917.

⁹ R. Josephsson: Svenska stadsplaner intill 1800-talets början, Göteborg 1923. Josephsson har den upplysningen, att en karta från år 1705 av Johan Ekebon (i Lantmäteristyrelsens arkiv) varit grundval till Kocks Vadstenakartor.

¹⁰ Efter Kocks karta har ett rekonstruktionsförslag av R. Haglund utförts — träsnitt — i A. Strindberg: Svenska folket, i Ripa: Vadstena och i Hildebrand: Sveriges medeltid.

På 1600-talskartan är 15 munkarnes trädgård, 19 nunnornas, 21 nunnornas klostergård, 20 kyrkogård, 11 kyrkan, 14 munkarnas kloster, 22 och 17 nunnornas. Kartan av 1822 visar också senare tillbyggnader med anledning av dess användande som krigsmanshus och sedan som kurhus och hospital. T betyder där ett vagnshus från denna period. Anläggningarna hade emellertid ej från början den utsträckning, som den äldre kartan visar, och denna brist i illustrationsmaterial skall litterära underrättelser försöka avhjälpa.

För medeltiden spelade trädgården en större roll, än vad vi äro benägna att tro. I naturen såg man ju det gudomliga uppenbarat, i djur och växter. Växter gav man namn som jungfru Marie hand och den lilla skalbaggen fick heta Maria nyckelpiga för att nu bara nämna ett par exempel. »Vad är en valnöt om ej Kristi bild? Det gröna och köttiga höljet är hans mänsklighet, köttet. Skalets trä är korsets trä på vilket köttet led. Men nörens inre människans näring det är hans dolda gudom», läser man hos Adam av St. Victor. Det är klart, att för en mänsklighet, som såg sådant och kände sådant, naturen och dess företeelser fingo en helt annan betydelse än för oss. Naturen blev föremål för ett kärleksfullt intresse. I Birgittas skrifter frapperas man utav den mängd bilder och uttryck hon just hämtar från örtagårdens fält.¹¹ I sina bestämmelser för det blivande klostret talar hon också om trädgården. Det är systrarnas

¹¹ Jmfr Söderwall: Ordbok över Svenska medeltidsspråket: »Trädgård» — man frapperas över den övervägande estetiska roll trädgården spelar.

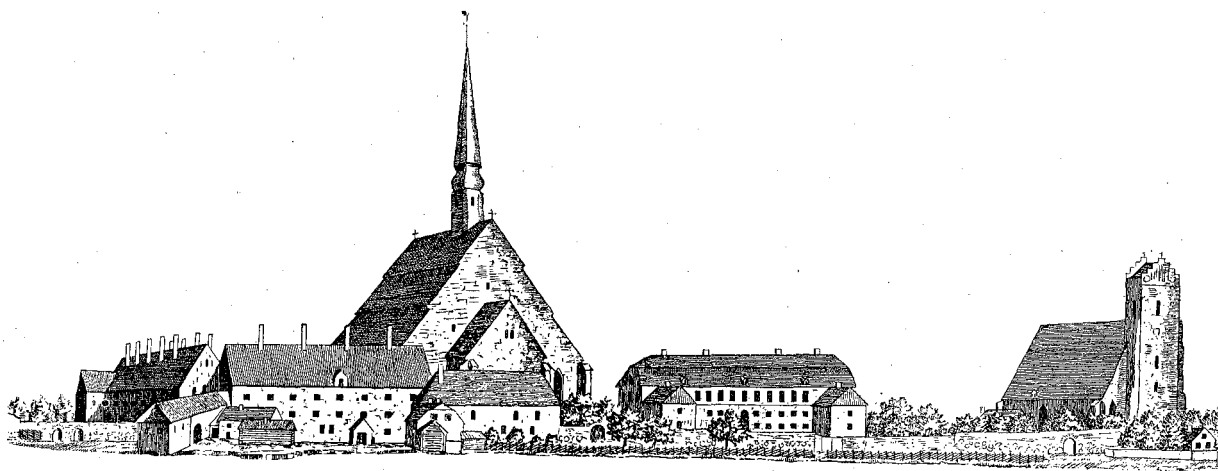

FIG. 3. VADSTENA KLOSTER FRÅN SJÖN. EFTER KOCK, 1822.

trädgård det gäller.¹² Swa skulu oc twa systra tillskipas at wakta trädgårdhin oc samansanka äple, pärw oc andra frukt oc all bär ällir skaffel trolika oc jämlika skipits j mällan systrana oc the twa trädgårdh systrana haffuer j sine göma nyklarna til trädgårdhin o. s. v.» De skulle icke få släppa in någon världslig eller renlevnadsman i trädgården. När något skulle göras — »botande eller förnyande» — skulle de säga till trädgårdsmannen, att denne med sina svenner skulle göra det.

I *Revelationes extravagantes*, 29 kap., skildrar hon trädgårdens utseende på följande sätt: Här äptir saa jak fran stoorstenhusets wänstra gaffwil en mur löpandis i norr huilcken som gik kringom trädgårdhin wt um the gamble trän swa with ut som the til sagde oc bögdcs han atter in till samma stenhüsins östra gaffwel igeen.» Detta tycktes visa, att en trädgård redan fanns vid det hus, som skulle

bliva nunnornas kloster. Muren från nunnornas hus skulle ju inhägnat träd, som växte här på den norra sidan. Trots ett visst dunkel, som vidlåder Vadstena äldsta tillkommelsehistoria, tycks man vara ense om, att en kungsgård funnits på platsen, och att det varit till denna kloster förlades. I sitt testamente gävo nämligen konung Magnus Eriksson och drottning Blanka den 1 maj 1346 bland annat Vadstena kungsgård till det kloster, de och deras arvingar skulle bygga. Konungen torde också hava börjat anlägga klostret vid sin gård, men avbrutit arbetet, och det påbörjade nedrivits. Klosterplanen tycks redan år 1346 vara utarbetad i detalj att döma av konung Magnus och drottning Blankas specificerade bestämmelse,¹³ även om inte, som *Spegel* uppger, Birgitta med egen hand grundlagt murarna. År 1348

¹² Hildebrand: *Lyxen vid 1300-talet* mitt, VHAA Mån.-blad, 8 band.

¹³ Om Vadstena kloster: Höjer: *Vadstena klostrets hist.*, Hildebrand: *Sveriges medeltid*, Silverstolpes arbeten, Kjellberg: *Vadstena m. m.*, Hammerich: *Den heliga Birgitta*.

¹² *Lucidarium*, Birgittas uppenbarelser utg. av Klemming s. 94.

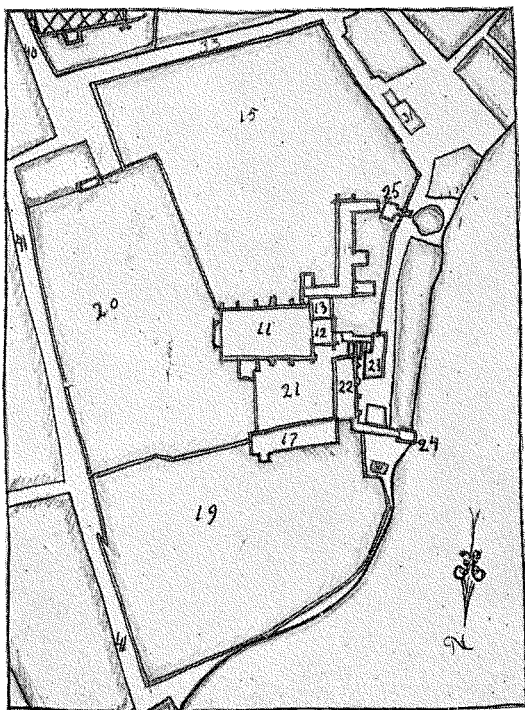

FIG. 4. DETALJ AV 1655 ÅRS KARTA ÖVER VADSTENA.

lämnade troligen Birgitta Sverige, sedan hon brutit med konungen. Med det »stora stenhuset» anser Hildebrand, att Birgitta menat det kungliga slottet. »Vi veta emellertid icke, var detta legat, och kunna därför icke fatta de uppgifter Birgitta lämnar», säger han. Dessa tycks däremot bliva ganska klara, om vi antaga, att detta legat, där nunneklostret, 17 på 1655 års karta, sedan låg. Trädgården, som Birgitta talar om, kommer då i det omtalade förhållandet till huset och även till muren, fastän denna senare i samband med en senare utvidgning drogs än mer österut. Sträckningen öster — väster stämmer ju också med Birgittas föreskrifter.

År 1368 påbörjades av flera omständigheter att döma klostrets slutgiltiga anläggning och efter en mängd avbrott genom eldsvådor och av andra orsaker invigdes klostret år 1430 såsom färdigt.

Konung Erik av Pommern och drottning Filippa voro mycket intresserade av klostret och läto bygga ett hus på en tomt alldeles intill nunnornas område. Vid en eldsvåda 1423, som härjade en god del av staden, nedbrunno de byggnader, som byggts tätt vid muren, och däribland även kungens gård. Dessa byggnader utgjorde således en fara för klostret, vilket redan vid en 1384 timad eldsvåda hade visat sig. Då brann nämligen också träkapellet, två stenhus och en del av systraklostret ned. Man beslöt därför 1390 att ej avhända sig någon mark i grannskapet.¹⁵ Efter eldsvådan skänkte konungen klostret sin tomt, för att den för säkerhets skull skulle ligga obebyggd, och han rådte till, att klostret skulle utvidga sin »Apallegardh» på den tomt, som förr varit hans. Den var särskilt lämpad därtill, då den delvis varit upptagen av en trädgård till hans hus. Om klostret ej förbjöd vidare bebyggelse längs sina murar, hotade han med, att han skulle taga »then platz nidh til siön jnnan for gropiuna til waar trägaard oc kalgardh oc wili lata byggia atir waar gard opp thär han for stodh...» Nunnornas trädgård utvidgades således 1423 genom ett nytt stycke odlad mark — trädgård och kålgård. Se vi på planen skulle den nya delen vara det östra partiet. And-

¹⁵ Jmför 9 handlingar rör. Vadstena klostrets fridlysta område o. s. v., utg. av R. Geete. Bilaga t. Svenska fornskriftssällskapets årsmöte 1911, 2.

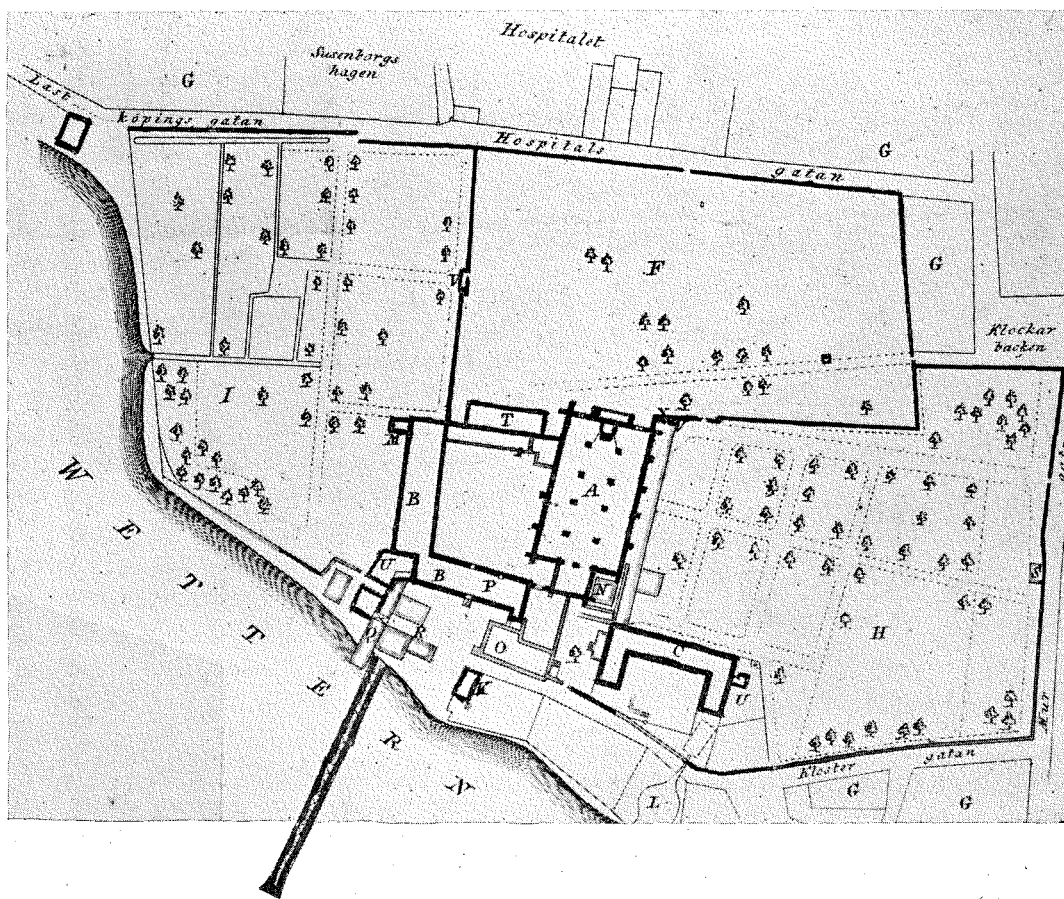

FIG. 5. J. F. KOCKS KARTA ÖVER KLOSTEROMRÅDET, 1822.

ra handlingar från början av 1500-talet giva oss upplysning om, att nunnornas anläggning bestod dels av en »kryddgård», dels av en »trägardh».¹⁶ Vi möta här alltså en tudelning av trädgården.

¹⁶ Kjellbergs påstående att Kung Eriks gård legat inom nuvarande munkträdgården och att hans donation därför tillfallit denna, överensstämmer icke med den geografi dokumentet ger, då den talar om tomtens sträckning mot sjön. Av donationshandlingar från 1519, tryckta av Fant: Handlingar till upplysning i svenska hist. få vi vetskap om kryddgården och trädgården. Av handlingarna att döma låg trädgården närmast sjön.

Med kryddgården förstod man den del, som ägnades åt nyttiga växter, inte blott köksväxter utan också allehanda medicinska växter. Dessutom planterades också allehanda blomster som rosor och liljor. Växtföda skulle ingå som huvudbeståndsdelen av klosterfolkets mat. Här om säger Birgitta vidare: »Ej må de, som i klostret äro, nyttja peppar eller kumin eller sådana kryddor, utan sådana vanliga kryddor, som marken bär, där de bo.» Genom konung Eriks donation väx-

te ju nunnornas trädgård till att omfatta ett väldigt område, och det är klart, att nunnorna ej till slut ensamma förmådde hålla den vid makt, vilket blev än svårare efter reformationen, då även munkarnes trädgård tillföll dem. En lista från 1500-talet visar, att icke mindre än 14 man voro anställda till klostrets och trädgårdens vård.¹⁷

Ännu ett namn för en nunnornas trädgård i Vadstena möter oss i litteraturen, nämligen gräsgården. Det var platsen mellan nunneklostren och kyrkan, som kallades så.¹⁸ I Vadstena nunnornas veckoritual, Petrus Olai Cantus sororum, som på svenska kallades Jungfru Maria Örtagård, står det, att om söndagen fingo nunnorna tala med varandra under sin vistelse i gräsgården. Och om dennas karaktär meddelas oss följande i samma ritual: Jomffru Mariae yrthegardher, thz är hennes loffsangher, thy at som ärlikha oc dyra yrther oppwäxa i yrthegardhen, swa wtrykkes i then sang jomffru Mariae största wärdoghet o. s. v.¹⁹

I våra dagar utgöres planen av en stämningsfull gård mellan husen, gräsbeväxt och trädplanterad. Förr växte här också gräs på marken men då var den full av örter. Några gånger utefter sidorna och i kors tvärs över delade in det hela icke blott för att skona blommorna vid promenaden, utan också för att skänka en ordning åt planen, som förhöjde dess sirlighet och gav den en försmak av paradiset's lustgård.

¹⁷ Silfverstolpe: Klostret i Vadstena, Hist. bibliotek, I, sid. 60.

¹⁸ Kjellberg: Vadstena, nummer 1 på kartan.

¹⁹ Jungfru Maria Örtagård, utg. av R. Geete, 1895.

Det är intressant, att just ordet gräsgård förekommer för denna gård. Detta ord, på tyska grasgarten, betydde i Tyskland och annorstädes lustgården, blomsterängen, i motsats till nyttoträdgården. Någon enhetlig benämning av trädgården som gräsgård, som Schnitler i »Norske haver» tycker sig finna, återfinner man icke här i Sverige. I detta fall nämnes ju gräsgården till skillnad mot träd (äpple)-gården och kryddgården. Det är alltså en förströelseanläggning och sålunda icke utan en viss konstnärlig utformning.

Det har således funnits en tredelning av trädgårdsanläggningarna: trädgård, kryddgård och blomsteräng. Denna tredelning hade teoretiskt uppställts av den kände Albert Magnus i Köln år 1260 i skriften De Vegetalibus. Utan att påstå att den teori, som Albertus uppställer, direkt skulle hava återverkat på Vadstena anläggningen, därtill äro de för väsensskilda, så ger hans framställning dock bakgrunden till trädgårdskonstens ståndpunkt på trettonhundratalet. Hans läror tagas i stort sett upp av den senare teoretikern Petrus Crescenzius. Vid Vadstena nunneträdgård finna vi emellertid ej det intima samband mellan trädgårdens olika moment, som den utvecklade medeltiden nådde fram till, och härav följer väl även, att gräsgården i Vadstena ensam blev bärare av de drag, som förlänades anläggningen, för att den skulle utgöra en plats för stilla glädje och varma drömmier. Det sägs också ganska tydligt ifrån: i trädgården skulle nunnorna arbeta och samla frukt och bär, i gräsgården skulle de få lustvandra.

Gräsgården fyllde således ungefär sam-

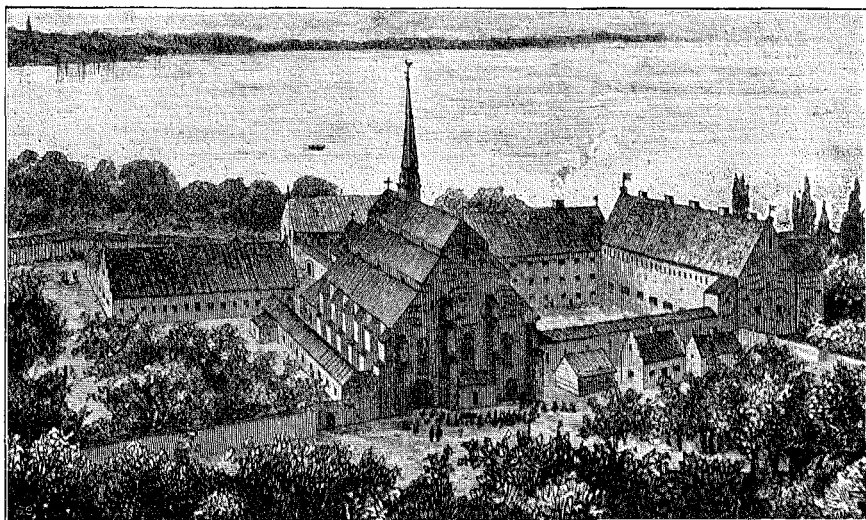

FIG. 6. VADSTENA KLOSTER OCH KYRKA.

ma uppgift som anläggningarna innanför korsgången vid andra kloster. Men den form dessa hade, sirliga blomsterkvarter innanför arkaderna — en anordning, som kan härledas till den romerska peristylträdgården — hade icke sin motsvarighet här. I Vadstena fanns det ingen korsgång och den lustgård, som utbreddes sig i skydd av höga murar, var, att döma av namnet, den säregna medeltida trädgårdstypen, blomsterängen.

Brödernas trädgård kom att ligga åt söder, nummer 15 på 1600-tals kartan. Den anlades enligt diariet²⁰ av Johan Petarson, Päterson, och ungefär samtidigt med klostret. Källan till vad man vet om denne Johan Petarson är klostrets minnesbok. Han var väpnare 1369 hos Birgitta i Rom. När han dog 18 sept. 1405 nära nittio år gammal, står det om honom i diariet: »Denne man var mycket

from och ytterst ivrig vid klosterbyggnaden. Han planterade först brödernas trädgård och beredde klostret mycket gott... Han var i sitt världsliga stånd en man av vapen och köttslig broder till herr Magnus Petarson. Denne man började, som jag sagt, först bygga klostret vid hovgården Vadstena då för tiden ödelagd och utan någon åbo — enligt Sankta Birgittas föreskrift. Ty som jag hörde av hans egen mun, då denne Jovan Päterson var i Rom med Sankta Birgitta, medan hon ännu levde i det timliga, sade fru Birgitta till honom: »Min käre Johannes, när du kommer åter till Sverige, så gå till gården Vadstena. Och sedan nödiga hus där äro byggda, skall du där förbliva ända tills jag med Guds makt kommer till dig; ty där bör ett kloster byggas... Men denne Johan Peterson återvände till Sverige och började bygga kraftigt och ivrigt i Vadstena i fem år. Och honom bistod »biskop Tomas i Växjö.» Diariet har i

²⁰ Diarium Vaztenense översatt av A. V. Lundberg samt i *Scriptores rerum svecarum*, I.

detta sammanhang några drag, som belyser vilken ädel karaktär han besatt och av vilken känslighet han var. »Han var av sådant kynne att han lätteligen kunde bringas till tårar.» Sista gången han nämnes som sysloman är år 1381.²¹ I de gamla handlingarna säges Johan Petersson hava varit konstnär i sitt yrke, som då var trädgårdsmästarens. Han var en den mest arbetsamma och rastlösa man, som när sinnet fördystrades, genom en mild gråt upplivade sin andes kraft. Detta om vår förste kände trädgårdsarkitekt.

Den trädgård, han anlade, låg söder om det dåvarande kapellet — sedan kyrkan — och öster om munkklostret. Detta senare bestod av en smal byggnad — synlig å kartan — med små korta flyglar åt väster. I norr sträckte sig åt öster en byggnad mot en utbyggnad på kyrkan, nr 13 å kartan. Denna kallades »ambitus fratrum».²² Trädgården låg alldeles intill byggnaderna — i mars 1415 kom kung Erik och ingick alldeles ensam i brödernas korsgång och trädgård men vad orsaken var vet man ej. — han gick också genast ut igen. Förbindelsen mellan trädgård och korsgång var helt visst en vanlig port, ty vid den hel. Katarinas skrinläggning 1489 kom processionen genom brödernas trädgård in i klostret och begav sig till sakristian. År 1478 utbröt en eldsvåda i häktelset, som härjade korsgången, taket till brödernas sovstuga, kapitelhuset och bokstugan samt en stor del

av trädgården. År 1416 grävde man en brunn i densamma. Denna trädgård utgjorde blott en del av den, som ännu återstår; den omfattade ungefär den norra delen mellan klostret och kyrkogårdsmuren. År 1506 började man nämligen utvidga trädgården mellan griftegårdarna, klostrets och stadskyrkans (40). Härunder hade man många svårigheter att övervinna bland annat att många gårdar, som lågo här — enligt munkarnes åsikt orättmätigt — fingo maka åt sig så även de hatade beginernas gård²³ vid nuvarande Klostergatan, alltså vid södra muren. Det område, som på detta sätt lades till trädgården, motsvaras av den del, som är söder om en linje: hörnet på kyrkogårdsmuren — västerut, jmf kartan. En ytterligare utvidgning av trädgården ägde rum år 1517, då bröderna utvidgade sin trädgård åt sjön till. Här anordnades också en fiskdamm, vilken dock av kartan att döma, låg utanför den mur man samtidigt byggde. Man satte — som diariet säger — en hög och stor mur utanför avträdet (25) och den leddes i en sväng till den gamla trädgårdsmuren. Om vi tillägga den sista upplysning, som diariet ger, den enda anteckning, som år 1545 har, vilken i sin sägande korthet lyder: Herrens år 1545. Nedrevo för oss stadsborna »allan klösters wall» på södra sidan, som synes — så är det som ovan anförts de enda upplysningar samtida handlingar ge oss om trädgården.

Den första trädgården, som anlades, var således avsevärt mindre än den vid-

²¹ Klostret i Vadstena s. 12.

²² J. F. Kock påstår att han funnit lämningar av en korsgång, som sträckt sig utefter kyrkans södra vägg och har på sin karta inritat densamma. Likaså har den rekonstruerade vyn i Strindberg, Svenska folket upptagit detta. Att döma av senare vittnesmål skulle emellertid en sådan lång gång icke hava existerat.

²³ Man kan ännu se lämningar efter denna i muren, Kock s. 14, Brunius: Konstantechningar s. 108.

sträckta park, som blev anordnad i klostrets sista tid. Denna utveckling är rätt så intressant — den allmänna gången var sådan; de små inhägnade lustgårdarna bli allt större i den mån gränsen mellan dem och trädgården försvinner. Enligt Albertus Magnus skulle trädgården ligga vid södra delen av blomsterängen och enligt beskrivningar t. ex. den i Dekamerones tredje dag ligger trädgården direkt intill den vidsträckta blomsterängen, som själv har träd planterade utefter sina sidor. Slingrande gångar leda fram över ängen och mellan träden, bäggångar med rosor giva svalka och i mitten en graciös fontän med en enda kraftig stråle. Vattnet rinner bort i forsande små bäckar. Mot medeltidens slut höll man torneringar i denna lund, den växte alltmer till att bli en park, en känsla för vidd och rymd kommer till, en slags barock form av den ursprungliga och liksom med senotikens barockiserande former är det även här så att utvecklingen går oavhängig renässansen.²⁴ Den trädgård Johan Peterson planterade var en dylik parkartad trädgård — det måste hava varit en anläggning, som var ägnad till brödernas rekreation, klostrets prydnad och förlustelseplats, men samtidigt även i nyttans tjänst, ty träden, som växte här voro mest fruktträd, visserligen av nya fina slag för vårt land t. ex. bergamotter, men dessutom mullbär, valnötsträd och kanske också kanstanjer. Örter planterades där

²⁴ Renässansens inverkan på blomsterängen är också ett intressant kapitel som bäst illustreras i Frankrike under det att den ovan skisserade är en germansk företeelse. Ängen sönderdelas i kvadratiska fält och långt efter det att de förra har fått parterrutsmyckning i blommor och torv m. m. finns det alltid ett kvarter kvar som blomsteräng.

också, många för medicinalbruk. Helt säkert var en särskild del av området ägnat häråt, i så fall icke i den norra delen, ty här växte träden alldeles intill kyrkan. Någon ekonomiträdgård av större omfattning för brödernas behov, fanns det däremot troligen icke. Kålgårdar tillhörande klostret omnämnas ofta liggande utanför dess murar. Ett inslag i trädgården av rätt intressant slag ger oss den mikroskopiska undersökningen av Birgittas kista, ty därvid konstaterades genom förekomst av svartrostsporer, att berberisbusken måste hava förekommit i trädgården.²⁵ Berberisbusken anses hava införts till landet som medicinalväxt av munkarna och det konstaterades att sporererna härstammade från 1500—1600-talen. I muren kring trädgården finnas nischer, s. k. munkvilor, i vilka munkarna hava vilat och lyssnat till fågelsången. I mitten hade redan tidigt grävts en brunn.²⁶ Om de många olika träden sjunger Henricus Mollerus i mitten på 1500-talet:

Alluit Ostro Gothas Vasti lacus amne
Veterus,
Vernaque contingens prata resolvit aqvas
Vastenum lacui jacet urbs adjuncta
Vetero,
Inclyta reliquis, diva Birgitta, tuis,
consitus arboribus variis hic germinat
hortus,
qvo non in Sveonum clarior urbe viret ...»

Direkta vittnesbörd om munkarnas trädgårdssodling och indirekta om dessas karaktär äro de örte- och läkeböcker, som

²⁵ Resultatet av undersökningen offentliggjort i Birgittautställningen 1918 red. av Collijn och Lindblom.

²⁶ Silfverstolpe: Klosterfolket i Vadstena.

bevarats till vår tid. Klemming har publicerat flera av dem.²⁷ Den mest bekante författaren på detta gebiet var ju dansken Henrik Harpestremg, död 1244, men de växter han omtalar torde varit bekanta i hela Skandinavien.

En annan författare var mäster Alexander och en örtabok från Nådendal antages vara skriven i Vadstena. Fastän många av de omskrivna örterna och preparaten måste vara importerade, ge de dock en viss bild av örtbeståndet och munkarnes insats härutinnan, som är av stor betydelse för vår botaniska historia. Vad botanikern E. Fries,²⁸ säger om detta låter jag vara gällande. Munkrabarber, Munkskallar (*Aconitum*) och Nunneört (*Corydalis*) vittna redan genom sina namn om sin härkomst. I klostergrannskapen fann han flera förvildade eller naturaliserade växter i Vadstena t. ex. Nunneörten, Hasselörten (*Asarum*), *Rumex scutatus* m. fl. I gamla trädgårdar förvildade växter med samma anor äro vilda tulpanen, *Tulipa silvestris*, Ackleja, sparris, selleri, pestilensroten, mästerroten, spanska körveln (*Myrrhis odorata*). Många av de ovan nämnda växterna odlades som medicinalväxter: mästerroten, pestilensroten, libstickan och luktviolen, dessutom vinrutan, och hasselörten, som användes som kräkmedel. Den åtskillnad, som Fries och efter honom Levin²⁹ vill göra gällande mellan nunne- och munkklostren — de förra skulle mera hava omhuldat prydnadsväxterna, de senare läke- domsväxterna — torde i själva verket icke

hava varit så stor och här i Vadstena, där både munkar och nunnor levde, är det åtminstone nu svårt att fälla något omdöme härutinnan. Men någon motsvarighet till nunnornas gräsgård hade munkarna icke, trots den vackra trädgård de hade.

Ett upplysande dokument om skötande av en trädgård under medeltiden har publicerats av Geete 1913 under titeln »Sex traktater från medeltiden», som härstamma från 1400- och början av 1500-talet. En av dem handlar om trädplantering, ars plantandi. Här redogöres för avstånden mellan träden, som skulle vara mellan tio och tolv fot, hur djupt man borde gräva, om ympning m. m. Trädgårdsplatsen skulle östantill vara slätter och rumber för solopgangens skull och sedan komber dagen och alth fructsomeligt regn. Vidare redogöres för vattning, för såning av äpple och päronkärnor. Man kan taga vildapel och ympa i denna och bör då följa dessa råd: Man kan borra ett hål i stammen, täcka hålet med torv, att vatten ej må komma i hålet, och låta sådana örter växa i hålet, vars lukt man vill överföra på frukten. Ett kapitel har till rubrik: *Iste est plantandi fructus modo secundum hollandes et flandrenses* — ett ymningsrecept. Detta dokument talar således även om den väg, på vilken utländska impulser kommo, och ger oss en antydning om den höga ståndpunkt horikulturen redan då stod på.

Vi kunna komplettera vår bild av Vadstena klosterträdgårds genom att jämföra den med de anläggningar som kommo till stånd vid syskonklostren i Norden, vilka voro direkta kolonier av Vadstena med Vadstenamunkar som grundläggare och

²⁷ G. E. Klemming: Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid.

²⁸ Botaniska utflygter III, 18.

²⁹ Läsning för svenska folket.

organisatörer. Mest givande är för vårt ändamål Maribo och Mariager,³⁰ som finnas avbildade av Resen år 1677. I sina huvuddrag påminner dessa trädgårdar om Vadstena. I Maribo voro stora trädgårdar vid både munk- och nunneklostren, särskild munkarnes var omfattande, och den ger med sin trädplantering kanske en föreställning om, hur det varit ordnat vid Vadstena. Maribos munkar ha också haft stora gårdar till sitt förfogande. Vid systraklostret kan man även lägga märke till vad som en gång varit deras gräsgård med dess träd i mitten. Samma bild ger Mariager och munkarnes trädgård syns här vara bättre bevarad. På motsvarande plats som i Vadstena finnes munkarnas örtagård, utanför murarna en frukt- och köksträdgård. Den odlingsform, som ännu tycks råda här — om nu icke en senare tid medfört ändringar — med ett trädplanterat och blomsterbesatt parti och med ett med örtesängar kan också förr hava funnits vid Vadstena.³¹

En plan av birgittinerklostret i Danzig visar, att nunnornas gård haft en brunn i mitten. Både munk- och nunnegård hava här fått mer av traditionell korsgångstyp. Det norska klostret Munkelif, som av Schnitler säges vara en benediktineranläggning, ger oss inga upplysningar; om det finska Nådedal veta vi genom S. G. Elmgrens³² mätningar och hans och Lein-

bregs³³ forskningar, att trädgården legat framför brödernas byggnad på dess västra sida på en udde i sjön. Trädgården omgavs av en hög mur, som gick parallellt med stranden. Större delen av det inhägnade området tycks vara och hava varit ofruktbart med berg och stora stenar, blott en liten dald tycks hava innehållit trädgårdsmark. Med flit och omsorg, säger Elmgren, kunde dock även marken mellan de stora stenarna göras fruktbarande såsom man ser av flera exempel i staden Nådendal. Detta säger oss emellertid också hur mycket av naturpark den medeltida trädgården har kunnat vara.

Det återstår att redogöra för Vadstena trädgårds öden under senare århundraden. Det nuvarande tillståndet visar, att den ej undergått några större förvandlingar, blott blivit gammal. Nunnornas trädgård har dock som förut nämnts försvunnit, ehuru området och murarna äro desamma. Klostret upplöstes först 1544, då munkarna lämnade detsamma. Fastän Rhyzelius uppger, att Gustav Vasa for hårt fram mot munkarna, så tillförsäkrades dock klostret ett visst underhåll, som emellertid blev ganska knappt, och invånarna råkade stundom i trångmål, som de bevarade räkenskaperna vittna om.³⁴ Fortfarande fanns medel till avlöning åt en trädgårdsdräng, ibland blott åt en trädgårds de ja; i örtagården fanns det också en dräng. Så fortlevde klostret ganska tynande stundom utsatt för obehagliga inträng, såsom när den sinnessjuke hertig Magnus vistades där. År

³⁰ Resens bilder äro reproducerade hos Vilh. Lorenzen: De danske birgittinerklostres byggningshistorie, Köpenhamn 1922.

³¹ Resens originalteckning, återgiven i Dahlerup: Mariager, visar icke den renässansartade mönstring sticket har men väl fem regelbundna trädtrader närmast kyrkan.

³² S. G. Elmgren: Nådendals klosterruiner, Helsingfors, 1863.

³³ K. G. Leinberg: De finska klostrens historia.

³⁴ Utgivna av C. Silfverstolpe i Ant. Tidskrift XVI.

1575 befallde kung Johan emellertid, att herr Bengt Carlsson skulle inrymma till systrarna i Vadstena klosterträdgården och munkehusen. År 1595 fingo även de sista nunnorna lämna klostret, ehuru några stannade kvar för att sköta om de nu kronan tillhörande byggnaderna och trädgårdarna. År 1638 inrättades nunneklostret till krigsmanshus. Munkklostret stod däremot ganska länge oanvänt och fick förfalla ganska mycket. Sedan blev det bokhållarbostad och på 1700-talet påbyggdes det; sedan blev det kurhus, därefter lasarett, nu sjukhem, liksom nunneklostret, som bekant, numera är hospital. Om Klosterträdgården hava vi noterat, att enligt en k. resolution av den 24/2 1640 klosterträdgården skulle underhållas av krigsmanshuset mot att denna inrättning fick uppbära dess ränta. För trädgården tycks därför vara sörjt, ehuru nunnornas trädgård till en del åtminstone raserades vid krigsmanshusets inrättande.

Från slutet av 1600-talet finnas ett par upplysningar om trädgården i de Palm-schiöldska samlingarna. I Vadstenatomen, sid. 203, står det: Hvad den gamla skiöna klosterträdgården anbelangar så hafva dhe ännu åhrligen den skiöneste frucht dhe willia sigh önska såsom ock hele somaren igenom dhe raraste blomster, den ena sorten effter den andra: sampt en art lök mycket helsosam för alla fahrliga sjukdomar som kallas S. Britas lök, huilcken för dess herrliga nytte skull, som migh varit berättat, dockt Hierne 2 à 3 gånger låtit omsättia i dhe kungl. trädgårdarne, men aldrig vunnit någon fortgång annorstädes än här i Muncketrädgården, där han ännu ymnigt warder.» I en annan skildring i samma

samling, s. 435, prisas Vadstena klosterträdgård för sin ålder, lustiga belägenhet och sin behagliga frukt »öfwer hele riket bekant och nampnkunig». Trädgårdsmästare påstå, att de aldrig känt bättre och behagligare frukt. Där finnas så höga äpple- och päronträn, att de likna ekar. »Den är af Munckarna i samma tider (som klostret) wäl anlagd och inrättad.» Ett icke dåligt betyg från den tid, då fordringarna på en trädgård stodo som högst, är satt av Elias Brenner. Han är den förste, som nämner, att bergamotträden först här blivit planterade, han talar dessutom om de många välluktande blommorna och om St. Britas lök.

På Rhyzelius tid,³⁵ omkr. 1740, var klosterträdgården ännu härlig och fruktbarande. Klosterträdgårdens rykte levde kvar genom tiderna trots ålder och bristande skötsel. Broocman³⁶ skriver om den år 1760 bland annat: »Klosterträdgården, som i forna tider var mycket berömd för sina sköna utländska fruktträd är nu nog förfallen. Pergamotträdet lär först här hava odlats i Sverige. Och dess kosteliga äpple- och päronträd, som nu äro av samma storlek som ekar, prisar han. Utom St. Britas lök fanns ett annat slags lök, som han kallar Rans lök. Denna skall ha den egenskapen, att mullvadar ej trivas, där hon blivit planterad. Av denna trädgårdens forna kosteliga blommor är allenast en sort Vinterliljan ännu i behåll, som blomstrar om vårtiden så snart snön bortsmältes. P. D. Widgren omtalar i »En Ny beskrivning av Östergötland», 1817, att till klostret hör

³⁵ Ryzelius: *Monasteriologia*, Linköping, 1740.

³⁶ Broocman: *Beskrivning av Östergötland*, 1760.

tvenne trädgårdar, som äro övriga. Han lämnar en rikhaltig förteckning på blommor, som överensstämmer med den, som Sylvén uppställt, och som i början av denna uppsats refererats. Från år 1822 är den karta, som ovan flera gånger citerats och som visar det dåtida trädbeståndet. Om trädgårdens öden under det

sista århundradet är icke mycket att säga mer än att den ej förlorat så litet av sin prägel under den tid den varit utarrenderad. Trots detta har man dock stor anledning att känna glädje över, att denna stämningsfulla kvarleva av en så bräcklig kultur som den medeltida trädgårdskonsten, blivit bevarad till våra dagar.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

OM FINNARNAS JÄRNTILLVERKNING SOM HEMSLÖJD FÖRE DE EGENTLIGA JÄRNBRUKENS TID.¹ AV ARNE LAITAKARI.

Finnarna och de med dem besläktade folken kände sannolikt järnet och dess framställning redan innan de intagit sina nuvarande boningsplatser. Ett bevis härför torde vara ordet rauta (järn), som är gemensamt hos alla med finnarna befryndade folk. Ordet rauta är ett lån från östgoterna och av samma stam som t. ex. det tyska ordet rot, röd. I sin ursprungliga betydelse har rot = röd bevarats i raudikko, röd häst, rautu, en laxart med rött kött. Det gives intet bevis för att finnarna före beröringen med östgoterna känt järnet.

I gamla finska folksånger skildras i detalj järnets ursprung. De giva oss besked om, att järn tillverkats enbart av sjö- och myrmalm, men aldrig av malm, som brutits ur berg. Även om finnarna vid en tidigare period känt till sådan järnbearbetning, hava de dock glömt bort konsten, när de kommit till sådana trakter, där sjö- och myrmalm varit lätt tillgänglig. Detta framgår även av notiser i äldre skriftliga källor. Sålunda berättas det, att järn år 1738 blåstrades av järnblandad jord och smiddes till liar och

andra järnsaker, vilka sedermera fördes till Uleåborg. Åtta år senare föreslogo Uleåborgarna, att regeringen på grund av den rikliga mängd myrmalm, som förefanns, skulle å stranden vid Merikoski fors anlägga ett järnbruk. Då man t. ex. år 1672 såsom H. Gebhard omtalar, hämtade till Kajana 25 lispund järn för att förtullas, så var utan tvivel detta järn en hemprodukt.

Upplysningar om järntillverkning i Kajanaatrakten lämnar kyrkoherden E. Castren i sin på latin avfattade Ortsbeskrivning av år 1754. De lyda: »Sjömalm erhålles å många ställen ur sjöar och kärr, i synnerhet ur Näljäkä sjö, som rikligt innehåller malm och från vilken sådan redan länge tagits. Befolkningen tillgodogör sig malmen för sitt behov av järn- och stålsaker. Den upptages med tätta näverrivor, vilka likna fiskhåvar».

»Först brännes malmen i ett bål av ved, på det den derigenom skulle ränsas från den 'mästa vidhängande ärgen och beredas till bättre smältning i ugnen'. Förmedelst detta brännande flyter väl malmen i stora högar, men därefter bliver den sönderhuggen uti ett därtill gjort tråg, då järnämnet flyter överst och är-

¹ Översatt från författarens finska manuskript.

gen samlar sig till botten, varifrån den efter hand utskakas'. Sedan strös järnämnet ungefär till ett stop i sänder ovan uppå glöden uti hyttan, som är i ständig låga. Hyttan är utanpå en famn i kvadrat kringbyggd med timmer ungefär till 4 alnars höjd och med en liten lucka neder vid grunden. Denna byggnad är innanför kringmurad med gråsten och emellan muren och väggarna fylld med sand, som bevara väggarna för brand. I anseende till dess innanrymme är ugnen ovan till något vidare, mitt uppå allenast 3 kvarter i diametern och vid botten åter vidare, som består allenast av tätt ihopslagen mull, varifrån smältningen lättare kan uttagas igenom luckan och järnet desto mindre får tillfälle att rinna undan. Smältningen pågår ett halft dygn, varunder man turvis inlägger malm och kol. Ungefär ett stop malmstoff inlägges åt gången. En livlig eld upprätthålles hela tiden genom ivrigt pustande i bälgarna, vilka utmyrna på det smalaste stället av ässjan. Hela tillverkningen uppsmältes på nytt uti ässjan, på det att all rost och ärg desto nogare må därifrån avskiljas. Då allt går väl och det ej regnar, erhåller man på ett halft dygn 3—4 lispund järn, vartill åtgå 30—40 lispund malmstoff. I detta malmstoff ingår sålunda järn till tio procent.

På Castréns tid tillverkade man järn förnämligast i Näljänkä, men även i Luas, Ristijärvi och Mustamäki byar.

Smederna prisade allmänt detta järn, sedan det befriats från slaggen. Sitt hemgjorda stål använde de till yxor och knivbett mycket hållre än svenskt stål, som de ej lärt sig att utblanda och att uppbruka.

En på ovan beskrivet sätt byggd ässja kunde utan reparation användas 4—5 år. Av satsen erhöles man en 10 lispunds tacka. Tre sådana kunde man blåstra på en dag, och fick av dem 12—15 lispund rent järn. För detta arbete åtgick: för upptagning av myrmalmen 2 dagar, till pustningen 2 dagar, till hamringen 2 dagar och till kolningen 2 och en halv dag eller tillsammans 8 och en halv dag.

För upptagning och transport av malmen åtgick 1 dag, för anskaffning av kol och ved 1 dag, för uppförande av ässjan, som man kunde använda för en 9—10 satser, 1 dag och för blåstringen en och en halv dag eller tillsammans 4 och en halv dag.

I Hyrynsalmi levde ännu 1883 en gubbe, som omkring 1825 hade blåstrat järn. De allra sista försöken gjordes under nödåren 1867—68, då herremännen i Hyrynsalmi med klockaren Eeli Juntunen i spetsen sökte genom järntilverkning bereda arbetsförtjänst åt de nödlidande. Invid en gårdsgård å Tapiola lägenhet hade ässjan sin plats, och malm sökte man skaffa till densamma från Kytömäjoki strand och äng. Man hade också lyckats blåstra ihop litet järn, men ovanan vid detta arbete krävde stor tid och möda. Malmhögar från denna tid ligga ännu på platsen, där blåstringen försiggått.

År 1767 utgav en viss »Satakunda-Fenno» C. R. Giers vid Åbo Academi² en doktorsdisputation, vari ingå utdrag ur gamla folkrunor angående järnets ursprung.

² Den tidens finnar vid Åbo universitet synas hava kallat universitetet för Aura academi och sig själva för Satakunda-Fenno, Tavast-Fenno o. s. v.

Folksägnet bestyrker fullständigt de ovan lämnade uppgifterna och skildringarna av järntillverkningen. I Kalevalas nionde sång berättas sålunda även, att järnet framställdes ur myrmalm. Själva tillverkningsmetoden utsmyckades och lovsjöngs på många sätt. Även av dessa sånger framgick att man kunde framställa flera olika slag av järn. Såsom bevis härpå låna vi från Kalevala följande verser:

Äldst är luften ibland mödrar,
Vattnet är den äldste brodern,
Yngst bland bröderna är järnet,
Mellerst ibland dem är elden.

Ukko, luftens gud och herre,
Gnider sina tenne händer,
Gnuggar dem emot hvarandra,
På det venstra knäets ända;
Däraf föddes trenne jungfrur,
Tre naturens sköna döttrar;
Dessa blefvo rostens mödrar,
Jernets med den blåa munnen.

Svart flöt mjölken från den första,
Från den äldsta af de trenne,
Hvit den flöt ifrån den andra,
Från den mellersta af mörna;
Röd rann mjölken från den tredje,
Från den yngsta bland dem alla.

Af den svarta jungfru-mjölken
Alstrades det mjuka jernet;
Af den hvita mjölk som utgöts,
däraf har man stålet bildat;
Af den röda mjölk som afgick,
däraf ficks det röda jernet.

När en liten tid förlidit,
Önskar jernet sammanträffa
Med sin äldre broder elden,
Lära känna eldens låga.
Då blir elden öfvetmodig,
Vexer till och blir förfärlig,
Söker att förbränna jernet
Vill sin yngsta bror förtära
Jernet lyckas då sig dölja,
Finner en förborgad tillflykt
Undan eldens vilda händer,
Svalget af den ilska lågan.

Jernet nu sig undandolde
Höll sig gömdt och låg förborgadt
I den sankta mossens källsprång,
I en gungflys vattenåder
Uppå kärrets längsta sträcka,
På det vilda fjällets hjessa,
Hvarest svanar ägg ses lägga,
Vildgäss kläcka sina ungar.

Icke var du stor då heller,
Icke stor och icke liten,
Då du vaskades ur kärret
Gräfdes upp ur markens gyttja,
Fördes uti smedens smedja,
Under Ilmarinens ässja.³

Vid Åbo gamla academi ventilerades utom den ovannämnda jämväl ännu en avhandling om järnets tillverkning. Författaren till denna senare, J. Agander, redogör ingående och grundligt för, huru man i Finland på 1700-talet framställt järn ur sjö- och myrmalmer. Avhandlingen är skriven före den tid, då järnbruken slagit sig på förädling av dessa

³ Ur Kalevala, översatt av C. Kollan, Helsingfors, 1869.

malmer. Författaren hade varit i tillfälle att göra sig förtrogen med den i skogsbygderna ännu vid sjuttonhundratalets slut florerande husbehovstillverkningen av järn, sådan den från långt avlägsen tid bedrivits av allmogen, varföre hans beskrivning har verklighetsvärde.

Innan vi med ledning av hans framställning gå att göra bekantskap med den finska smältugnen, må här nämnas, att hemjärnet av historiska källor att döma, under 1500- och 1600-talen var en produkt av stor vikt och betydelse. I Nyslotts län erlade man sålunda skatt med järn. Staden Nyslott hade en husbehovsmasugn och en medels vattenkraft driven hammare för tackjärnets förädling.

Vid Finlands kustorter gavs det redan på 1600-talet masugnar, vilka blåstrade såväl inhemsk som svensk bergmalm. Några bevarade järnprisuppgifter förmåla, att efter stora ofreden järnbrukens tillverkningar kostade fem gånger så mycket som hemjärnet. Men det gavs även ett annat skäl, varför järntillverkningen fortlevde allmänt bland bönderna och blomstrade ända till slutet av 1700-talet. Hemjärnet var nämligen och hade alltid varit skattefritt. Regeringen gynnade på allt sätt hemjärnets tillverkning och sökte främja densamma även sedan detta järn ej förmådde tävla med järnbrukens alster. Av sådana regeringens åtgärder må här nämnas några. En av regeringen tillsatt kommission undersökte betingelserna för hemjärntillverkningen i olika trakter av Finland och utgav en omfattande motiverad utredning i ämnet. Bland annat ålades statens bergmästare att, enligt anvisning av nämnda kommission, utan ersättning undervisa sådana bönder, som

förklarat sig hågade att upptaga den redan förgätta hemtillverkningen av järn.

Alla åtgärder till trots utdog denna hemslöjd och järnbruken intogo dess plats. Författaren anträffade en gång i Polvijärvi vid Raudanjoki ett kummel, där man vid grävning fann järnslag och kolstybb. Under sina vandringar i Kajana härad har O. A. F. Mustonen (Lönnbohm), enligt Finskt Museum 1894, fått kännedom om omkring 30 järntillverkningsställen, nämligen:

I Kajana landsförsamling: i Kivimäki i Leutovaara, i Tuovila by i närheten av Tuovila, i Mustomäki vid landsvägsskärningen, i Sonkajärvi på gränsen mot Iisalmi, i Vuottolahti, i Kontiolahti och i Koirapuro branten;

I Säräisniemi socken: i Kuusiranta å, Apaja, troligtvis i Kähilähti, Veneheitto by i Mustola samt i Niinijärvi i nordväst från Uusitao, i Kukkola by;

I Paltamo: i Piispanniemi å Antinlahti i Melalahti by, i Vaana, Putkola, Hyttikangas å Hahtola utmark i nämnda by, i Joensuu å Kiehimänkylä och på stranden av Mieslahti;

I Ristijärvi: i Ristijärvi by;

I Hyrynsalmi: i Heinisuo bakom Kypärävaara, i Rempsu kärr, i trakten av Haapavaara, Kytömäki, Aittojoki, varest nedanom Kerälä forsar finnes »en grop, där man kan se att bälgar funnits» och i Luankylä;

I Suomussalmi: på prästgårdens strand i Jänismäki i Kirkonkylä, Ruutijärvi vid nothuset å Nuottiniemi, Piispanjärvi, emellan Terva- och Kortejärvi i Näljänkä, å Lehdonvaara och å Näljänkä sjösstrand (på flera ställen), i nämnda by;

Isotkamo: i Rehjäranta, i Sumsa by bakom Tervajärvi gårdesgård å den norra sidan (till vilken ugn malm togs från ett kärr, beläget $\frac{1}{4}$ mil därifrån), bakom gårdesgården å Huotari hemman i nämnda by (till vilken ugn malm togs från det $\frac{2}{4}$ mil därifrån avlägsna kärret), från det invid Kusia belägna Petäjälähti kärret har tagits malm för att erhålla gott stål, men tillverkningsplatsen är okänd, i Hyttikangas vid Sipinen vägskilnad i Kusia; samt

I Kuhmoniemi socken: å Huuhilo hemman.

Även i grannsocknarna utom häradet var järntillverkningen känd, såsom i Iisalmi, Frantsila o. s. v.

Med ledning av Aganders avhandling kan man bilda sig en föreställning om, huru den gamla smältugnen vid Raudanjoki sett ut. Under särdeles primitiva förhållanden smälte man järn i jorden grävda gropar, som hade en upp- och nedvänd sockertopps form. Gropens väggar voro lerslagna och i dess botten var en stor, flat stenhäll. Till botten ledde ett rör, genom vilket luft medels en bälg inprässades för att öka hettan. Såsom bränsle användes torr ved eller träkol eller båda samtidigt. Sedan man under ett halft dygn upphettat gropen, infördes så småningom dit rostad malm. Då man sedan ansåg att smältningen avslutats, upphörde man med lufttillförseln till ugnen, och man erhöll, om lyckan var bevägen och allt gått väl, en obetydlig massa järn. Men stod lyckan ej bi, fick man endast slagg. Denna primitiva smältningssätt var svår att reglera då man med ögonen icke kunde följa processen.

För att kunna bättre följa denna anläggs i ett mer utvecklat skede smältugnarna ovan jord. Ugnen murades gärna på jämn sandjord av klapperstenar och muren omgavs med timrade ytterväggar. Sedan kunde man bättre reglera smältningen. Ifrån en så beskaffad ugn kunde man, utan att elden behövde släckas, uttaga det smälta järnet och bortskaffa slaggen.⁴

Enligt Aganders utsago användes samma ugnar för smältningen i Finland som i några socknar i nordliga Dalarna. Dessa äro ritade av Lars T. Schulze och tryckta hos Grabe: Den gamla svenska osmunttillverkningen, Jernkontorets Annaler, 1922, fig. 1 och 2.

Det järn, som erhöles från blästern, skulle ytterligare upphettas i ässjan och behandlas av en smed. Därtill dugde endast en i ordets egentliga betydelse mässtersmed, som av blästerjärnet förstod att framställa ett för olika ändamål lämpligt smidesjärn.

Behovet av järn var bland bönderna ännu på 1700-talet obetydligt. Den ovan nämnda undersökningskommissionen omnämner sålunda, att varken järnspik eller än mindre annat järn förekom i slädar eller i kärror. Hästarna försågos vinter tid med täskydd av järn, men några hästskor förekommo ej. Ej heller till jordbruksredskap användes järn, utan dess användning inskränkte sig till vapen och några få verktyg.

⁴ Denna ugn var dock ej lika praktisk som kinesernas nutida hembläster, anlagda långt från trafikerade platser. De äro byggda på stöd av en horisontal axel, så att man genom att stjälpas masugnen kan avlägsna järnet och slaggen. Enligt uppgift av kinamissionären Sakari Collan.

I mån av lättare tillgång på järn från järnbruken, började detsamma komma till större användning. Husbehovstillverkningen av järn råkade snart i glömska, betydande järnbruk uppstodo i trakter, där husbehovsblästringen blomstrat, såsom i Kives, Saaresmäki, Kianto, Mylly-

ranta, Salahmi med flera orter. Samtidigt utbreddes sig tjärbränningen, vilken, såsom mer lönande, drog det dugliga arbetsfolket över till sig. Det tidigare framställningssättet av järn och järnprodukter hade överlevat sin tid och kunde med ära förflyttas till fornminnena.

BIDRAG TILL FRÅGAN OM BERGSBRUKETS BEGYNNELSE I SVERIGE.

AV JOHN NIHLÉN.

Frågan om det svenska bergsbrukets uppkomst är av intresse ej endast ur facksynpunkt, det är ett allmänt kulturhistoriskt problem av stor räckvidd. I och med bergsbrukets införande är inledningen gjord till en ny epok i näringarnas historia, på den följer så småningom ekonomiska omvälvningar, förändring och utökning av bygden, nya samhällsformer och i viss mån politiska omdaningar.

För att kunna utröna bergsbrukets historia i vårt land, måste man känna samma företeelser i det övriga Europa, åtminstone i de närmaste grannlanden. Man kan inte säga, att denna fråga ännu är utredd till sin fulla utsträckning.

I de gamla kulturlanden är den verkliga gruvedriften av mycket gammalt datum, även om man bortser från de salt- och flintgruvor, som bearbetades redan under stenåldern. Det räcker att som exempel nämna de intressanta guld- och koppargruvor, som hittats inom det skytiska kulturområdet, i Ural och Altai. Dessa äro visserligen svåra att datera, men det är troligt, att de äldsta av dem gå tillbaka minst två årtusenden i tiden. Den skytiska bronsålderns blomstring in-

faller nämligen omkring år 500 före Kristus och vår tideräknings början.¹

Av ett alldeles särskilt intresse äro fynden från Minussinsk, även om de icke i detta sammanhang äro av större vikt. Man har här funnit en bronsstatyett, som säkerligen är den äldsta existerande samtida skulpturen av en gruvarbetare.² Mannen är framställd med naken överkropp och bär kring livet den säck, i vilken malmen förvarades. I vänstra handen håller han sin hammare.

Av ett liknande intresse äro de fynd av några vid gruvedriften använda redskap, som gjorts både i Ural och Altai: drillborr av koppar, stenhammare med träskaffat m. m. Man har här också påträffat klumpar av smält koppar och slagghögar. Någon gång har det hänt, att en hel min-gång störtat samman över arbetarna. Vid sidan av skelettet efter en förolyckad bergsman har man sålunda funnit en laddersäck, fylld med råmalm.³

¹ Tallgren: *Collection Tovostine*, Helsingfors 1917.

² Aspelin: *Antiquités du Nord finnoougrien*, Helsingfors 1877—84.

³ A. Christensen: *Centralasiens kultur*, i *Orientens forntidskultur I*, Stockholm 1927.

Man förstår lätt, vilka stora möjligheter det grekisk-skytiska konsthantverket, vars stil även lämnat impulser till vår folkvandringstids ornamentik, ägde genom dessa väl utnyttjade råvarotillgångar.

Men man vill gärna se denna tidiga gruvdrift som en isolerad företeelse, vilken ej nämnvärt inverkade på de europeiska förhållandena. Väl har man rätt att antaga mycket tidigt bergsbruk både i t. ex. Italien, Spanien och England, men det bör ihågkommas, att metallerna, även de ädla, ofta voro åtkomliga utan djuparbete i ytskick och lösa block.

De äldsta gruvorna äro på de flesta platser också synnerligen svårdaterade. Silver- och guldgruvor ha möjligen funnits under förhistorisk tid, men det låter sig icke fullt bevisa.⁴ Brytning av järn, koppar — i England, Irland, Frankrike och överhuvudtaget i södra Europa — och tenn — i England och Spanien — är däremot tidigare. Men beträffande tenn kan det liksom för järnet ofta vara svårt att avgöra, om det utvunnits av i gruvor bruten malm eller av löst förekommande block — för tenn ur granitblock.

Det torde ännu ej kunna anses vara fastslaget, när de första järngruvorna upptagits. Kelterna, som århundradena närmast före vår tidräknings början hade sträckt ut sitt område över stora delar av södra Europa, skulle ju under sin beröring med skyterna kunna tänkas ha lärt bergsbrukets teknik. Det har också från flera håll antagits, att kelterna troligen bearbetat järngruvor, men så vitt jag

kan se, äro dock bevisen härför ej tillräckligt starka.

Tacitus omtalar i *Germania*, kap. 43, att gotinerna äga »järnfyndigheter och bearbeta dem».⁵ Som *Hammarstedt* påvisar kan dock detta ställe, som ordagrant heter »de uppgräva järn» — *ferrum effodiunt* — avse både uppgrävande av malm ur jorden och malmbrytning.

Hammarstedt framhåller emellertid även,⁶ att gallerna redan före Cæsars tid förstått att bryta järnmalm och bearbetat järngruvor och att detta då sannolikt också varit förhållandet med de i de nordligaste Karpaterna bosatta gotinerna.

Naturligtvis är något dylikt icke uteslutet, och det skulle vara av intresse, om man kunde konstatera så tidigt bergsbruk i Karpaterna. Uppgifterna hos *Tacitus* äro dock — synes det mig — ej tillräckligt tydliga för att bevisa detta. Den rikliga tillgången på råämne, som *Tacitus* talar om, kan ju lika gärna avse malm i mer lättåtkomlig form, t. ex. myrmalm.

Gå vi sedan till Cæsars notis i *De bello gall.* kap. 7: 22, förefaller den mera bestickande. Stället lyder: — — — *quod apud eos magnæ sunt ferrariæ*, vilket säges på tal om gallernas skicklighet att gräva skyttegångar vid belägringar. Det är ordet *ferrariæ* som översatts med järngruvor. Naturligtvis kan detta ha haft denna betydelse, men att märka är, att ordet, som kan härledas från *fodina*, som betyder grop, gruva, här lika gärna kan

⁴ *Tacitus: Germanerna*, *Hammarstedts* översättning, Stockholm 1921.

⁶ *Tacitus*, *Hammarstedt* översättning, sid. 154.

⁴ *Realexikon der Vorgeschichte*, herausg. von *M. Ebert*, Art. Bergbau.

avse en plats, där myrmalm upptagits. Något säkert bevis för gruvdrift i egentlig mening är denna uppgift således i varje fall icke.

Om det äldre bergsbruket i Tyskland finnes några intressanta notiser.⁷ Det omnämnes av *Otfried von Weissenburg* i Mainz i början av 800-talet. Detta är så vitt jag vet den äldsta notisen av detta slag, vi äga från Tyskland, men naturligtvis kan gruvdriften det oaktat här vara äldre. Malmberget i Amberg omnämnes år 931, men ännu vid denna tid synes bergsbruket vara tämligen sällsynt i landet och enligt *Beck* har det icke fått någon större betydelse, förrän järnförädlingen på 1200-talet revolutionerats, då man från skogarna flyttat ned till de vatterrika dalarna och handkraften ersatts med vattenkraft.

Det uppblomstrande tyska bergsbruket meddelade sig snart, troligen redan vid medeltidens början, till vårt land. Det har inte varit lätt att med dokumentariska uppgifter stödja denna a priori sannolika uppfattning. *Peder av Västerås'* köpekontrakt för en del av Falu gruva av år 1288 ger oss ju en säker terminus post för den gruvdrift, som avsåg kopparbrytningen. Vid 1300-talets början finna vi i landet åtminstone 5 organiserade bergsbruk med privilegier och detta förutsätter, som *H. Sundholm* framhållit,⁸ ett organisationsarbete, som måste ha tagit sin början redan långt före nämnda tidpunkt. *H. Sundholm* förut-

sätter på denna grundval, att bergsbruket i Sverige går tillbaka till 1200-talet.

Nya iakttagelser ha fört denna tidpunkt ännu längre bort i tiden. *Sven Tunberg* har dragit fram i ljustet en källskrift, som i det avseendet är viktig: »*De proprietatibus rerum*», författad omkring mitten av 1200-talet av *Bartholomeus Anglicus*, en minoritermunk av engelsk härkomst.⁹ I verkets 15:de bok »*De provinciis*» förekommer en geografisk skildring av Norden och här omtalas bl. a., att Sverige är känt för sina silvergruvor. Denna notis förutsätter, om den är riktig — och man har ej skäl att förmoda annat — att silvergruvdriften varit i gång åtminstone vid 1100-talets slut eller kanske dess mitt.

Utgrävningarna av järnslaggförekomsterna i Visby medeltida smedjekvarter, där malm från Utö gruvor påträffats, ha givit en om än svag antydning om, att även järngruvor funnos i Sverige vid sistnämnda tidpunkt.¹⁰

Att det härvid varit det tyska inflytandet, som gjort sig gällande, torde vara ganska säkert. Det skulle därför ej förvåna, om den medeltida järnindustrien i Visby på tyskt initiativ öppnat gruvor på Utö, ty i Gotlandsmetropolen var ju det tyska inflytandet särskilt stort.

För Norges vidkommande har man kunnat fastställa ungefär samma tidpunkt för bergshanteringens genesis.¹¹ Där ha-

⁷ *L. Beck*: Art. *Eisen*, i Hoops Reallexikon, Strassburg 1911—1913.

⁸ *Från vilken tidpunkt kan man räkna svenska bergsbrukets uppkomst?* En Bergsbok till Carl Sahlén, Sthlm 1921.

⁹ *Stora Kopparbergets historia I*, Stockholm 1922. *Bartholomeus Anglicus* var på 1220-talet i en franciskaner läroanstalt i Paris och på 1230-talet lektor i Magdeburg.

¹⁰ *J. Nihlén*: *Äldre järnhantering på Gotland*, Jernkontorets Annaler 1927, h. 12.

¹¹ *R. Falck-Muus*: *Bergverkedriften*, i Den norske ingenjörforenings festskrift, Oslo 1924, med där anförd litteratur.

de man redan på 1100-talet silvergruvor vid Oslo, som en handskrift från denna tid förmäler,¹² och dessa nämnas sedan vid flera tillfällen. Någon större praktisk betydelse lära emellertid dessa silvergruvor aldrig ha fått. Även vid Trondhjem och i Telemarken har silverbrytning funnits under medeltiden, men den har på dessa ställen med sannolikhet börjat senare än vid Oslo.

Härmed är betygat, att silvergruvor mycket tidigt bearbetats i Norden. Måhända kan denna tidiga silverproduktion — om den nu verkligen på detta stadium haft någon större betydelse som *Tunberg*¹³ påpekar, spåras i den silvermyntprägling, som i stor skala sattes i gång av *Knut Eriksson*.

Kan det tänkas, att gruvdriften i Norden börjat tidigare än på 1100-talet? A priori är detta antagande icke uteslutet, och förmodanden i denna riktning ha ej heller saknats.¹⁴

Kurt Weibull har proklamerat som sin uppfattning, att järngruvorna i Mellan-Sverige ha anor ända tillbaka i folkvandringstiden och att svearnas då nådda politiska övermakt skulle ha haft sin grund i deras bearbetning.¹⁵ Hypotesen är intressant, men ännu så länge till föga glädje, då den inte kunnat stödjas av några

fastare argument.¹⁶ Kanske får dock frågan om bergshantering vid denna tid fortfarande lämnas öppen, men ett antagande av järnmalmsgruvor av större betydelse så tidigt strider dock mot de hittills vunnna forskningsresultaten på området.

Vid genomgång av en del äldre arabiska auktorer, vilkas skildring på ett eller annat sätt berört Sverige, har jag observerat en uppgift, som måhända kan föra bergsbruket i vårt land tillbaka något århundrade. Jag reserverar mig redan på detta stadium med ett »måhända», enär dessa uppgifter, lämnade av författare, som sannolikt själva ej varit i landet utan grunda sina utsagor på hörsägnar, alltid måste anammas med största reservation. Men jag anser uppgiften ändå värd att anföras, då araberna många gånger genom sitt lidelsefulla intresse för geografiska, etnologiska och historiska kunskaper samlade in ett material, som kan vara vederhäftigt, ofta kanske i lika hög grad som det, vi äga av klassiska författare, vilka skrivit om vårt land under forntiden. Att märka är också att araberna vid denna tid på rysk mark kommit i intim beröring med svenskarna.

Uppgiften, som härrör från en arabisk författare vid namn *Mukkadasy*, går bl. a. ut på att det i Sverige fanns ett *Guldbergverk* (enl. en annan version ett *silverbergverk*).¹⁷

Denne arabiske auktor var författare till ett stort geografiskt verk, utarbetat

¹² *Historia Norwegiæ*. Dess riktighet i detta avseende kan enl. *R. Falck-Muus* ej dragas i tvivelsmål. Han hänvisar f. ö. till *Bull: Kristiania historie I*, Kria 1922, s. 466.

¹³ *Stora Kopparbergs historia*, Bd I.

¹⁴ *A. Grabe: Den gamla svenska osmundstillverkningen*. Jernkontorets Annaler 1922, sid. 8: »— — osannolikt är väl ej, att ytterligare forskningarna komma att flytta tiden för bergmalmenas användning ännu längre tillbaka» (än 1100-talets mitt).

¹⁵ *Sveriges och Danmarks äldsta historia*, Lund 1922.

¹⁶ Angående kritiken mot den Weibulska hypotesen se *Nihlén: o. a. a.*, sid. 723 och Upplands Fornminnesförs tidskr. h. 40 (25—26), sid. 8 ff. med litteratur.

¹⁷ *C. M. Frähn: Ibn Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit*, St Petersburg 1823.

för resande och högre statstjänstemän. Detta arbete synes vara vederhäftigt. En annan arab, Hadschy Chalfa, omtalar nämligen i sin bibliografi, att materialet samlats under resor i olika länder, och att de uppgifter, han ej själv på ort och ställe kunnat inhämta, på ett omsorgsfullt sätt insamlats av sagesmän, som han personligen kände till. Hade de så upptagna notiserna ej inbördes varit samstämmiga, hade de alla slopats.

Det geografiska verket blev färdigt troligen år 1048. Författaren dog sannolikt år 1052. Citat härur ha gjorts av *Jokat* i hans berömda, på 1200-talet utarbetade geografiska lexikon samt av en annan arabisk skriftställare vid namn *Ibn el Wardy*. Det är denne senares utdrag (anförd av *Frähn* i tysk översättning), som innehåller uppgiften om bergverk i Rusernas land.¹⁸ Översättningen lyder:

»Rusernas¹⁹ land. Detta är mycket vidsträckt; de bebyggda och bebodda distrikten äro dock skilda från varandra och hänga inte ihop. Ett stort mellanrum skiljer den ena staden²⁰ från den andra.

Ruserna bestå av starka folk, som inte lyda någon konung, inte heller någon gudomlig lag.

*Hos dem finnes ett guldbergverk.*²¹

¹⁸ Att Rus i detta sammanhang avser svenskar, svensk-svenskar eller svensk-ryssar, är man numera allmänt ense om; se t. ex. *Vilhelm Thomsen: Ryska rikets grundläggning genom skandinaverna*, Vår tids forskning 30, Stockholm 1888, sid. 23 ff.; *R. Nordenstreng: Vikingafärderna*, Stockholm 1915, sid. 157 ff.; *A. Norrback: Nestorskrönikan*, Stockholm 1919, sid. 170 m. fl.

¹⁹ D. v. s. svenskarnas.

²⁰ Kan möjligen också betyda »det ena landet».

²¹ Hos en annan arabisk auktor *Kitab ach-bar Al-a'jan*, som också återgivit detta stycke, har *Frähn* i stället för *guldbergverk* funnit ordet *silverbergverk*.

Ingen främling beträder deras område utan att ögonblickligen plikta med sitt liv.

Deras land ligger mellan berg, som omrama det och i vilka många källor rinna upp, som alla falla ut i en sjö vid namn *Tuhi*.²² Detta är en stor sjö, i vars mitt ett högt berg reser sig,²³ på vilket det finns många stenbockar och mycket oarbetat guld.²⁴ Från denna (sjö) flyter floden *Danapris*.²⁵

Väster om rusernas land ligger ön *Darmuscha*,²⁶ varpå det finns urgamla tjocka träd, av vilka somliga äro så tjocka, att tjugo man, som alla ställa sig runt om trädstammen, inte ens med armarna utsträckta kunna fatta omkring det. På grund av solens stora avstånd och det sparsamma ljuset tända invånarna till och med på dagen eld i sina hus. På denna ö finns det också förvildade människor, som kallas *berari*, på vilka huvudet sitter omedelbart på axlarna utan någon hals. De bruka urholka stora träd²⁷ och bo i urgröningen som i en hydda. Deras föda består av ekollon. På ön är ett djur, som kallas *bäver*, mycket vanligt.»

Det framgår redan av de många varierande översättningarna, att de uppgifter som dölja sig bakom den svärtydbara

²² Kan också vara *Tohi* eller *Toha*.

²³ I en översättning av *Hylander*, som i not anföres av *Frähn*, heter det i stället: *ubi multus lakus, inter quos mons idemque excelsus*, vilken översättning synes ge bättre mening.

²⁴ Den danske språkforskaren *J. L. Rasmussen* har här givit en helt annan tolkning: »och många bävvar (?)». *Frähn* anser dock denna översättning omöjlig.

²⁵ Andra läsarter: *Dijanus*, *Dajanus*, *Diganus*.

²⁶ Kan enl. *Frähn* även översättas med halvön *Darmuscha*, troligen Danmark.

²⁷ *Rasmussen* översätter här: »Deras djur (svin) bruka urholka etc.», vilket onekligen ger större mening.

texten måste tagas med stor försiktighet. Men det finnes dock ingen direkt anledning att ordet silverbergverk eller guldbergverk skulle vara misstolkat.²⁸

Det kommer därefter an på författarens vederhäftighet och man bör då alltid, som redan nämnts, taga hänsyn till de arabiska skriftställarnas obekantskap med de nordliga länderna och deras ofta okritiska sätt att använda olika källor.²⁹ Då emellertid de geografiska notiser, författaren lämnar, i stor utsträckning synas vara riktiga, har man ingen anledning att utan vidare avfärda uppgiften om bergverket som fantastisk.

Egenskapen »vidsträckt» passar ju väl på rusernas land och likaså, att de olika bygderna ligga isolerade från varandra. Att det ännu vid denna tid funnos flera folk (landskap?) relativt självständiga och krigslystna har man ingen anledning att betvivla. Beskrivningen av landet med bergen och de många floderna, som falla ut i en sjö, Tuhi, (Östersjön?) är också i stort sett riktig och ej mer förvrängd än en relation kan bli, som man har i andra hand.

Att som *Rasmussen*³⁰ identifiera Tuhi, eller Bathumi, som han skriver det, med Ladoga, där det fanns en svensk koloni under vikingatiden, synes obefogat ur

²⁸ Professor *Tor Andræ*, som haft vänligheten att granska detta ställe i den arabiska texten, har meddelat mig, att denna översättning är motiverad. Han påpekade dock, att det åsyftade arabiska ordet *aven* kan betyda fyndighet, förekomst. I fråga om guldsand användes t. ex. samma ord. — Det synes mig dock som om den första betydelsen, som även den noggranne språkmanen *Frähn* anför utan reservation, i detta fall är den som ligger närmast till hands.

²⁹ *Thomsen*: O. a. a., sid. 34.

³⁰ *Om Arabernas og Persernas Bekjendtskab og Handel i Middelalderen med Rusland og Skandinavien*, Athene II, Köpenhamn 1814.

språklig synpunkt³¹ och stämmer icke överens med beskrivningen i övrigt.

Även den följande skildringen antyder att det är Sverige, som avses. Det heter, att ön (eller halvön) Darmuscha ligger väster om rusernas land. Det kan av flera skäl knappast råda tvivel om, vilket också *Frähn* framhåller,³² att detta Darmuscha avser Danmark. En annan arabisk författare *Edrisy*, som på 1100-talet skrev ett geografiskt arbete på Sicilien (översatt till latin och tryckt i Rom 1619 under titeln *Geographi Nubiensis*), nämner också Darmuscha i förbindelse med andra geografiska namn, som ge ytterligare bekräftelse på att här avses Danmark. *Edrisy* nämner detta namn första gången, då han beskriver några av de nordeuropeiska land, som ligga öster om England. Han säger bl. a.: »Från floden Alba till mynningen av ön, som kallas Daremascha, är det 60 mil. Ön är rund till byggnaden och sandig, har bland sina städer fyra stora, en mängd byar samt berömda och besökta hamnar.» De fyra hamnarna nämnas vid namn, men de äro omöjliga att identifiera. I fortsättningen heter det: »Från den sista hamnen (Wndbskada) är det överfart till ön Brkagha (eller Norwagha = Norge), som tar en halv dagsresa på skepp.» Han nämner sedan även svenska städer, som lätt igenkännas, t. ex. Londunia (Lund), Landskron, Kalmar, Siktua (vilken senare stad förlägges till floden Ktlo, som *Frähn* dock läser Motalo).

Det kan därför knappast vara någon tvekan om, att *Mukaddasy* med Darmuscha menar Danmark, d. v. s. Jylland

³¹ *Frähn*: O. a. a., sid. 52.

³² O. a. a., sid. 53 f.

och de danska öarna. Och är så fallet måste ju rusernas land vara Sverige.

Det är mycket på den grund, att dessa geografiska uppgifter synas i stort sett väl motsvaras av verkligheten, som jag har ansett uppgiften om bergverket värd att upptagas till diskussion.

I och för sig är förekomsten av ett sådant på 1100-talet — det skulle väl närmast vara under århundradets första hälft — icke osannolikt, då man betänker att silvergruvor enligt *Bartholomeus Anglicus* funnos här åtminstone under 1100-talets mitt. Att det i detta fall gällde brytning av silver är sannolikast.

Om denna eventuella gruvdrift vid vikingatidens slut haft någon större praktisk betydelse är svårt att säga. Sannolikt har så icke varit fallet och det torde

väl knappast vara tillåtet, så länge endast dessa osäkra uppgifter föreligga, att sätta vikingatidens i otaliga fornynd manifesterade rikedom på silver i samband med den förmodade silvergruvan. Men även om en dylik ej kunnat ge så stor avkastning visar dock dess förekomst — om den nu besannas — att bergsbruket här varit i gång tidigare än man förmodat, redan under forntidens slut, alltså innan det tyska inflytandet hunnit göra sig gällande. Huruvida under sådana omständigheter impulserna kommit från kulturländerna i söder eller ännu hellre från öster, där ju de Uralska gruvorna ännu under vår vikingatid voro i gång och åt vilket håll just under denna tid funnos de livligaste förbindelser, är en fråga, som återstår att utreda.

SOMMARMÖTET I GÄVLE FRÅN OCH MED DEN 16 TILL OCH MED DEN 19 JUNI 1928. AV SUNE AMBROSIANI.

Så skulle då omsider ett sommarmöte få hållas norr om Dalälven för att museimännen i Stockholm och i södra Sverige skulle komma i kontakt med de norrländska intressena och bli satta i tillfälle att närmare skärskåda den norrländska kulturens egenart. Under den förberedande diskussionen ansågs juni månad som vanligt vara den bästa för mötet. Visserligen skulle de för mötet lämpligaste dagarna sammanfalla med de stora festligheterna, som i Stockholm skulle äga rum med anledning av konungens sjuttioårsdag, men dessa ansågos icke behöva hindra någon inom museivärlden från att infinna sig till ett sommarmöte. Trots detta blev av andra skäl den kon-

tingent museimän och museiföreståndare som borde utgöra kärnan vid ett museimannamöte, hindrad att närvara. Tack vare anslutningen från den landsdel, dit mötet hade förlagts blev dock antalet deltagare i sin helhet lika stort som man varit van att se på ett dylikt möte. Detta anordnades också såsom brukligt under senare år i samråd med ortens kulturintresserade sammanslutningar, nämligen Gästriklands kulturhistoriska Förening och Gästrik-Hälsinge hembygdsförbund.

LÖRDAGEN DEN 16 JUNI 1928.

Förhandlingarna ägde rum i Grand Hotells pelarsal och inleddes, när de kl. 11

f. m. öppnades, med Svenska museimannaföreningens årsmöte.

Borgmästare C. W. Berggren hälsade å Gävle stads vägnar mötesdeltagarna välkomna i ett välformat anförande. Då Svenska museimannaföreningens styrelseledamöter av sjukdom hindrats att komma tillstädes, öppnades förhandlingarna av Föreningens för Svensk kulturhistoria sekreterare, som till mötets ordförande föreslog denna Förenings vice ordförande disponenten Carl Sahlin, vilket förslag med acklamation bifölls. Dessutom föreslog han, att till tjänstförättande sekreterare för Svenska museimannaföreningen skulle utses fil. dr A. Enqvist, som ock därtill utsågs.

Sedan disponenten Carl Sahlin övertagit presidiet, tackade han borgmästaren för hälsnings orden och hemställde att riksantikvarien Sigurd Curman efter sin ankomst skulle utses att leda förhandlingarna vilket och blev mötets beslut. Till vice ordförande för museimannaföreningens sammanträde utsågs rektor Karl Hedlund, Storvik, och till vice sekreterare komminister A. Törnqvist.

Ordföranden erinrade om Föreningens under de senaste två åren bortgångna medlemmar vilken av mötesdeltagarna stående åhördes. Föreningen uppdrog åt styrelsen att vidtaga sådana åtgärder, att Föreningens medlemskort skulle kunna gälla som inträdeskort i så många museer inom riket som möjligt. Den ordinarie sekreterarens omfattande redigering för vad sig inom museivärlden tilldragit föredrogs. Att här referera densamma torde vara överflödigt, då den såsom vid föregående tillfällen kommer att tryckas och kringlämnas.

Första föredragande var intendenten Torsten Althin vid Tekniska museet i Stockholm, som talade över »Tekniska museets modellrestaureringsförsök». Konserveringen gällde väsentligen den av Kristoffer Polhem grundade modellsamlingen. Han skildrade dennas öden och hur den omsider kommit i Tekniska museets vård. Efter historiken visade han en rad goda skioptikonbilder över modellernas utseende vid ankomsten och hur man sökt foga ihop att de lösa delarna samt komplettera dem enligt museala principer.

Därefter lämnades ordet åt fil. doktor Arvid Enqvist, som redogjorde för »Äldre Fornminnesinventeringar inom Gävleborgs län». Ordet fornminnesinventering är ett tämligen nybildat ord, även om verksamheten är rätt gammal. Dess mål är att få alla fasta fornminnen bokförda i Statens historiska museum så att riksantikvarien skall kunna kontrollera och förebygga den med varje år ökade skövlingen av sådana fornminnen. Det är den nya tidens strävanden att exploatera marken kring städerna och utvecklingen av det moderna vägnätet som i ökad grad skadat fornminnesbeståndet.

Inom Gävleborgs län hade flera fornminnesinventeringar gjorts. Från 1830-talet funnes en sådan av »vandringssprästen» Ekdahl; prostens sedermera biskopen Lars Landgren igångsatte en sådan inom Hälsingland på 1860-talet och något senare Gästriklands fornminnesförening en dylik inom sitt område. Den senaste började förra året och man har medhunnit Ovensjö, Årsunda och delar av Torsåkers socknar. De märkligaste fynden äro två boplatser från stenåldern, den ena vid

Mårtsbo utanför Gävle, den andra vid Ista i Österfärnebo socken.

Så intogs lunch. Därefter samlades man i museet i Allmänna läroverkets byggnad. Civilingenjör I. H. Sehlberg redogjorde för museets tillkomsthistoria och demonstrerade några av samlingarnas viktigaste föremål. Rektor Karl Hedlund redogjorde för »Stenåldersinventeringen i Gästrikland».

Rektor K. Hedlund meddelande kompletterades därefter av docenten B. Asklund, Uppsala, med en redogörelse för arkeologernas och geologernas samarbete i fråga om stenåldersproblemen och gav en överblick över avvägningarna av stenåldersfynden i Gästrikland.

Så kom utom det uppgjorda programmet en sensation. Tullförvaltar F. Bolling i Gävle hade under våren rest i Frankrike och därvid även kommit att besöka fyndplatsen vid Glozel, som bekant en fyndplats, vars innehåll under det förflutna året bland lekmän och lärda rivit upp en diskussion av onaturligt stora dimensioner. Bland fynden i Glozel funnos ett eller annat hundratal »tavlor» av bränd lera med figurer, som av en del »lärda» ansetts föreställa skrivtecken. Det var framförallt om dessas äkthet som den hetsiga striden stått. En del av en sådan lertavla hade tullförvaltaren lyckats förvärva och det var denna jämte en del bilder från Glozel som han nu under åhörarnas livliga intresse förevisade. Därmed var dagens program avslutat. Aftonen skulle användas för gruppexcursioner. Många följde stadsarkitekten G. Wetterling, som på Rådhuset förevisade ett intressant kartmaterial till Gävle stads utvecklingshistoria, och därefter

förde sin grupp till stadskyrkan och residenset. En annan grupp for utom staden till fornminnena vid Järvsta bl. a. till stenåldersboplatsen vid Mårtsbo.

SÖNDAGEN DEN 17 JUNI 1928.

Utflykt till södra Gästriklands kulturminnen.

Den långa raden av bilar med ett sjuttiootal deltagare startade kl. 9 f. m. från Grand Hotell med Valbo sockens gammalgård som närmaste mål. Där voro redan nära ett tiotal byggnader uppförda, ehuru inredningen i tvåvåningshuset i Vretasgården från Överhärde ännu ej fullt avslutats. Gården skulle först längre fram på sommaren invigas. Komminister A. Törnqvist hälsade färdtagarna och redogjorde för gårdens tillkomsthistoria.

Därefter ställdes kosan till Sandvikens järnbruk. Direktör L. Yngström, fröken Göransson, överingenjör Fornander m. fl. togo hand om resenärerna och visade dem stora delar av det moderna bruket. De förde dem också till en på tomten »Lövhuddan 2» framgrävd, varför icke förhistorisk smältgrop för myrmalm. Sedan bjöd bruket på en splendid lunch på brukshotellet. Disponenten Carl Sahlin framförde gästernas tack och påminte om brukspatron Göranssons livsgärning.

Från Sandviken togs vägen längs en sandås, som klyver Storsjön, till Årsunda medeltida kyrka. Där hade anordnats en kort andäktstund med komminister A. Törnqvist som talare. Kyrkan har nyligen framtagna rent medeltida valv-målningar och ett rätt så märkligt inventarium. Utanför kyrkan ligger på åsen ett av Gästriklands största gravfält, som demonstrerades av doktor A. Enqvist. Nä-

gra för järnhanterings historia intresserade fingo även bese rester av slagghögar, som säkert en gång måste ha innehållit hundratals lass, men vars innehåll i sen tid använts till vägmateral. Färden gick så in i Österfärnebo till Koversta by, som av »Bergslaget» ordnats som monument historique. Här mötte landshövding S. Lübeck och Bergslagets arkivarie doktor Alvar Silow. Den senare orienterade resenärerna i byns historia och topografi.¹ Så gjordes besök vid Ista stenåldersboplats intill Dalälven och vid ett gravfält på Ön ute i samma älv. Båda demonstrerades av doktor A. Enqvist. Därefter ställdes kosan hemåt. Först besöktes den gamla bruksanläggningen vid Gysinge invid Dalälven, nu i Bergslagets ägo. Detta bruk gav en god föreställning om, hur ett sådant sett ut för mer än 100 år sedan. Bergslaget hade inviterat till »kaffe» på pensionatet i den gamla herrgårdsbyggnaden. Doktor Alvar Silow redogjorde för brukets historia. Disponenten Carl Sahlin och landshövding S. Lübeck framförde ur olika synpunkter ett tack till Bergslaget. Sedan doktor Silow erinrat om, att disponenten Carl Sahlin under sin tid som direktörsassistent i Bergslagets tjänst i icke ringa mån haft förtjänsten av att Bergslaget även kommit att taga kulturuppgifter i sitt hägn, hyllades denne av församlingen. Hemvägen gick över Hedesunda. Sockens gammalgård besöktes i förbifarten. Först vid åttatiden på kvällen var bilkortegen åter i Gävle. Deltagarna voro fyllda av tacksamhet för vad de under dagen fått

se av landskapets kultur och natur, ej minst mot de medlemmar av Gävle automobilklubb, som ställt så många bilar till förfogande.

MANDAGEN DEN 18 JUNI 1928.

Doktor Ture Arne öppnade förhandlingarna och föreslog, att man enligt gammalt bruk skulle välja en hedersordförande för Svenska Fornminnesföreningens möte och att därtill skulle utses landshövding Sven Lübeck. Denne tackade för uppmärksamheten och överlämnade ordet till rektor Karl Hedlund, som höll föredrag över »Problemet järnbäraland och frågan om svensk förhistorisk järnproduktion».

Föredraget avslöts med en förevisning av skioptikonbilder över några mycket ansevärd slagghögar i Gästrikland. Då undersökningen av denna sorts järnhantering ännu ej vore mer än börjad, kunde dessa ej dateras, men omöjligt vore det ej, att en del av dem härrörde från förhistorisk tid.

Diskussionen efter föredraget blev lång och livlig. I densamma deltog dr Sune Ambrosiani, disp. Carl Sahlin, rektor Elvius, docent Gärda Boëthius, dr Ture Arne, dr Alvar Silow, agronomen H. Littmarck och föredraganden. Man diskuterade väsentligen två frågor. Den ena gällde var man hade att söka Järnbäraland. Det ifrågasattes därvid även, att detta ej skulle vara en beteckning för ett bestämt område utan för sådana områden, där järn rikligen producerades. Den andra frågan vore, vilka terrängundersökningar borde förrättas för att få en uppfattning av slagghögarnas spridning och beskaffenhet. Dr Arne betonade att

¹ Jfr Sigurd Erixon: Koversta by i Gästrikland, ett framsteg för svensk kulturminnesvård. Rig 1920 s. 185 ff.

man nu, när man började vinna klarhet uti, varifrån det förhistoriska järnet hämtades, även borde söka utreda, varifrån den stora mängd koppar kommit som använts under järnåldern.

På begäran av mötesreferenten har rektor Sven Elvius skriftligen avfattat sitt diskussionsinlägg:

Jag måste först och främst bekänna, att jag är synnerligen imponerad av vad jag sett och hört i går och i dag här i Gästrikland. Även om det är sant, som disponent Sahlin sade, att namnet Järnbäraland är en fråga av sekundär betydelse, så är det ju alldeles tydligt, att Gästrikland hörde till detta område, vad det nu omfattade. Även Hälsingland liksom angränsande delar av Dalarna, exempelvis Svärdsjö socken, där åtskilliga spår av tidig järnhantering påträffats, torde väl ganska säkert ha hört dit. Jag kan i detta sammanhang nämna, att jag för ett par dagar sedan i sällskap med fil. dr Karl Linge i Leksand undersökt en del gamla slagglämningar i Svärdsjö socken. Den mest anmärkningsvärda platsen var vid kyrkoherdens badhus, 200 m. NNO om Envikens prästgård. Själva blästan påträffades ej, den liksom större delen av slaggen har med säkerhet använts till byggande av vägen till Klockarnäs. Men slaggen var fullt tydlig. En synnerligen stark rödockreavsättning pågick fortfarande alldeles bredvid, vid ett par järnkällor. Den gamla Svärdsjö socken, inklusive Enviken, som sedan 1864 är egen socken, befanns ha mycket gott om myrmalm och sjömalm, en sak som också Hülphers påpekar i sin Dalaresa. Av gammalt går en viktig väg mellan Hälsingland och Gästrikland fram genom

Svärdsjö och Enviken över sjöarna Bolungen, Amungen och Mällongen. Dr Linge framkastade frågan om ej någon av dessa kunde vara Olofssagans »Sio».

Till Järnbäraland hörde kanske också Härjedalen, och Sverres järnbäraland torde väl ändå ha varit Mora och angränsande trakter. Det går nog ej så lätt att bortförklara. Jag skall endast nämna ett av mina skäl. I Jernkontorets annaler för 1828 skriver dåvarande redaktören, professor N. G. Sefström, som också var föreståndare för Falu Bergsskola följande om Myrjärnssmidet på sid. 125 i berättelsen för göromålen vid bergsskolan år 1827. Han omnämner först, att vid kanalgrävning vid Gagnefs gråda hittades i den gamla älvfåran en förlist båt med 2 knippen järn om 60 à 70 stänger var. De voro 20 tum långa, en tum breda och $\frac{1}{2}$ till $\frac{3}{4}$ tum tjocka. Ingen tradition fanns på platsen om den naturkatastrof, som flyttat älvfåran till dess nuvarande läge, ehuru Siljans vattenstånd härigenom måste ha sänkts flera fot. Järnet är således urminnes gammalt, säger han. Rostskorpan var ända till en halv tum tjock. Även hittades en halv svärds klinga. Han fortsätter: »Vid försök att använda detta järn till smiden, visade det sig i alla avseenden utmärkt gott, och så gott, att det nu för tiden är rart att träffa det sådant. Detta är så mycket märkligare, som dess läge i övre delen av forsen visar att det kommit från övre delen av Österdalarna, där inga andra järnmalmer finnas än myrmalmer, och som alla borde vara kallbräckta.» Han skaffade vidare prov på myr- och sjömalm och slagger från Särna och jämförde med motsvarande

från Grängesberg. Han fann, att fosforn tydligen följde slaggen. Det är ju härav klart, att redan mycket tidigt en högtstående myrjärnstillverkning fanns ovan Siljan. Och en sådan uppkom säkert icke utan lång övning.

Strax söder om Dalälven vid Gysinge ligger Väla härad i Västmanlands län med av gammalt en hovtång i sitt häradsvapen. Här tyda många ortnamn och andra omständigheter på en tidig järnhantering av ungefär samma omfattning, som den vi i går sågo spåren efter i Årsunda och de andra socknarna. Hans Hildebrands Järnbäraland omfattade nog båda sidorna av nedre Dalälven. Jag har också vissa skäl att tro, att detta järnhanteringsområde också sträckte sig ganska långt nedåt Tjurbo härad utefter Sagån. Men detta är saker, som jag så småningom hoppas få tillfälle att framlägga i ett annat sammanhang.

Men även Södra Sverige har ett område, som burit namnet Järnbäraland. I Boglungasagorna berättas om en av kung Sverres fiender, vid namn Erling Steinvegg, som flydde in i Sverige, men blev tillfångatagen och av Sverres sväger, Sveakonungen Knut Eriksson, insatt i tornet på Visingsö. Där lyckades han tjusa till en »matarkvinna» och genom hennes bemedling fly, och kom så »austr i Järnberaland», vilket att döma av texten knappast kan vara något annat än norra Småland eller Södra Östergötland. Det småländska myrjärnsområdet var också enligt mitt förmenande Sveriges äldsta och före bergshanteringens införande viktigaste Järnbäraland. Enligt mina egna och andras iakttagelser kan man knappast söka efter järnbläster i

den nuvarande glasbruksbygden eller, som jag också brukar kalla den, Skruvbygden, efter de mest karaktäristiska ortnamnen, utan att man vid ett eller flera ställen kring varje by hittar slaggrester eller sinnerskutor, som befolkningen kallade dem. Förra sommaren hittade också fil. doktor John Nihlén omkring 500 sinnerskutplatser i Småland och denna sommar torde säkert komma att avsevärt öka kännedomen om dem. »Kalmarjärn» och »Blekingejärn» voro också under tidig medeltid en mycket viktig exportvara till de nordtyska hamnarna. Skulle det f. ö. vara förmätet att sätta de rika fynden av romerska solidi och denarer i Kalmartrakten, på Öland och kanske även på Gotland i förbindelse med å ena sidan den småländska myrjärntillverkningen och å den andra goternas oerhörda slagkraft mot det romerska riket?

Ja, med detta diskussionsinlägg har jag velat påvisa, att Järnbäraland var namn på sådana delar av Sverige, som vid tiden för de norska och utländska sagornas tillkomst voro kända för att tillverka järn utöver den egna bygdens behov. Det fanns ett sydligt Järnbäraland i Småland och södra Östergötland, kanske också i södra Västergötland, enligt vad de senaste somrarnas fynd givit vid handen, samt ett eller flera nordliga järnbäraland i norra Svealand och södra Norrland. Reliktindustrien ha vi ju kanske också i Hälsingemide, Limasmide och kanske även Gnosjöindustrien på gränsen mellan Småland och Västergötland.

Därefter höll fil. kand. N. Ålenius, Uppsala, ett med talrika skioptikonbilder illustrerat föredrag över »Allmogemålare i Gästrikland». Efter en inledning om

det äldre almogemåleriet uppehöll sig föredraganden främst med de båda Wikströmarne, som hade sin viktigaste verksamhet förlagd till södra Gästrikland och angränsande landskap. Särskilt Hans Wikström hade under sin långa levnad varit mycket produktiv och ett flertal bilder av hans rums- och takdekorationer demonstrerades.

Så intogs lunch. Närmast efter denna höll Gästriklands kulturhistoriska förening årsmöte. Bland annat beslöt Föreningen att bevilja ett anslag på 500 kronor till fortsatta undersökningar av forntida järnhantering inom landskapet.

Riksantikvariern Sigurd Curman demonstrerade «därefter »Statens Historiska museums byggnadsfråga». Först lämnade talaren en exposé över de principer, som böra vara de ledande vid uppgörande av byggnadsprogrammet, och visade sedan medelst skioptikonbilder av ritningar m. m., huruledes man genomfört dessa principer vid utförande av byggnadsritningarna för ett nytt museum på den tomt man funnit vara för uppgiften den lämpligaste, nämligen Positionsartilleriets kasernområde mellan Storgatan och Narvavägen i Stockholm.

Från föredraget gick man direkt till den stora bogserångare, Vulkan, som skulle föra mötesdeltagarna ut till Lövgårds fiskläge i havsbandet. Ingenjör A. Björk redogjorde på vägen för de platsers historia, vilka passerades. Längre ut blev havet något gropigt, men allt gick väl till den lugna vik i le, där man fick embarkera i småbåtar. Både ur kultur- och natursynpunkt visade sig skäret vara intressant. Härifrån styrdes kosan till Engeltofta pensionat, där staden Gävle

anordnat supé för mötesdeltagarna. Borgmästare C. W. Berggren presiderade och hälsade gästerna. Riksantikvariern hyllade i sitt svarstal staden och landshövding Sven Lübeck tackade å gästernas vägnar. Efter kaffet höll agronomen Henry Littmarck sitt från förmiddagen uppskjutna föredrag »Gävle fiskerskaps fångstfärder norrut i gångna tider».

Fisket efter Norrlands och Svealands kuster har under gångna tider spelat en mycket betydande roll i dessa landsändars näringsliv. Vid den successiva kolisationen söderifrån av det bottniska kustlandet torde fisket i hav och älvmyningar varit av avgörande betydelse. Vad beträffar Norrlandsstädernas (med undantag för Gävle) utveckling under 1600-talet och början av 1700-talet kan man icke konstatera denna successiva tillväxt från söder mot norr. Redan Johan III synes klart hava insett betydelsen av ordnade handelsförhållanden efter Norrlandskusten. På hans befallning grundades också Hudiksvall och Härnösand. Först under 1620-talet fullföljdes hans planer av Gustaf II Adolf, som grundlade Söderhamn, Sundsvall, Umeå, Piteå och Luleå. Att anläggningen av alla dessa städer var ett utslag av storslagen framsynthet måste fastslås. Det var ett sätt att knyta Norrlands-kustens spridda och fåtaliga befolkning närmare samman med landet i övrigt, dels administrativt, dels ekonomiskt och kulturellt genom den handel, som det blev ett städernas intresse att framtvinga. Men å andra sidan måste man hävda, att det då i Norrland knappast förefanns ett naturligt tvång till stadsbildning. Varken folk-mängd eller behov av varuutbyte var av

den utveckling, att de nyanlagda städerna kunde anses hava haft så särskilt stora förutsättningar för en snar och kraftig blomstring. Och detta trots de privilegier, som från början eller senare tilldelades dem. Av redogörelsen för Norrlands-städernas tidigaste utveckling framgick, hur betydelsefullt fisket varit. Kronans upplåtelse av fiskevatten är en mycket ofta förekommande privilegieform, varpå lämnades exempel. Storhetstidens bedrövliga ekonomiska förhållanden, orsakade av krig och rysshärjningar, betungande skatter och indragning av förut beviljade privilegier hade inverkat förlamande och försenande på Norrlands-städernas utveckling. Fisket utgjorde säkerligen en inkomstkälla av fundamental betydelse för städernas ekonomi, och det är därför helt naturligt, att strider med den äldre och ekonomiskt bärkraftigare handelsstaden Gävle under 1600- och 1700-talen kommo att föras med kraft och en envishet, som låter en ana storleken av det ekonomiska tryck, under vilket de små Norrlandsstäderna strävade framåt. Fisket var för dem under denna tid ett livsvillkor i långt högre grad än för Gävle, som uppnått en sådan ställning, att denna näring redan för staden börjat förlora i betydelse.

Gävle stads historia företer bilden av en utveckling av helt annan art än Norrlands-städernas, som ovan skildrats. Gävle har naturligt och följdriktigt vuxit fram ur landskapets eget och de väster därom belägna trakternas ekonomiska liv och hade redan i 200 år såsom stad arbetat på sin förkovran, då de nordligare Norrlands-städerna anlades. Fiskets betydelse framgår även här klart av de

många privilegier i form av upplåtna fiskevatten, vilka från mitten av 1400-talet och senare tilldelats staden. Redan Johan III hade givit Gävle stad fiskeplatser efter hela Norrlandskusten ända upp till Ångermanland. Storhetstidens ekonomiska betryck och det bottniska handelstvånget medförde tillbakagång för handeln, och mot slutet av 1600-talet intog förmodligen fisket sin gamla plats i stadens näringsliv. Till fullständigande av den historiska bakgrund, mot vilken fiskefärderna böra ses, lämnades en kortfattad översikt av Gävle stads utveckling från mitten av 1700-talet till 1880-talet, av vilken bl. a. framgick, att invånareantalet femdubblats, att tonnaget blivit nära 30 gånger så stort samt att antalet »haxar», de ofta tvåmastade, däckade skutor, som användes för fiskefärderna gått ned från 60 stycken år 1765 till 4 stycken år 1873.

Härefter skildrades fiskefärderna, i vilka även borgare från andra städer, Köping, Torshälla, Strängnäs, Södertälje, Uppsala och Norrtälje deltagit, fartyg, utrustning, bytesvaror m. m. En god föreställning om livet på fiskelägena erhåller man genom studiet av fiskelägenas arkiv, vilka bevarat uppgifter av stort värde för förståelsen av hamnrättsinstitutionen samt av det kyrkliga och privata livet i skären. Denna framställning belystes även med citat ur olika arkiv. Av de 43 fisklägen efter norrländska kusten från Gävle ända upp till Nordmaling, över vilka en karta demonstrerades och vilka en gång i tiden befolkats av Gävle-fiskare under somrarna, återstå såsom Gävlebornas fisklägen endast ett litet fåtal i Gävle skärgård. Även där har den

nya tiden åstadkommit en kraftig reduktion. Landhöjningen har givetvis bidragit till att lägena övergivits och i många fall, där detta ej spelat in, få förhållandena sin förklaring därigenom att motorbåtarna minskat avstånden, så att fiskarena bekvämligen kunna bo närmare av sättningsorten.

Fisket i Norrland, som ursprungligen varit fritt för var och en, började redan under medeltidens senare skede att bli föremål för Kronans intresse. Gustaf Vasa fastslog regalrätten till fisket och det var tack vare denna regalrätt, som samtliga Norrlands-städer, icke minst Gävle, begåvats med sina fiskeprivilegier. Dessa privilegier hade sedan undan, för undan bekräftats av alla regenter ända fram till Adolf Fredriks dagar. Jorden hade emellertid under tidernas lopp skattlagts och, om den gränsade till havet, torde ofta nog inkomsten av strömmingsfisket hava räknats in i den för hemmanet bestämda skatten. Jordägarna ansågo sig därför orättvist behandlade, då andra kunde gå dem i förväg och fiska efter deras stränder, under det att de skulle utgöra skatten för strandrätten. Ur detta förhållande uppstod den hamnlega, som här och var upptogs av jordägaren från fiskarne och genom vilken fiskarne i åtskilliga fall kunde bli avsevärt uppskötade. Vid vissa fisklägen hade jordägarna enligt överenskommelse skyldighet att för hamnlegan hålla fiskerskapet med nödiga byggnader. Denna intressesättning mellan jordägande allmoge och fiskerskap resulterade i klagomål och skrivelser till högre ort. Och då Gävle fiskerskap år 1773 hos Kungl. Maj:t sökte bekräftelse på sina fiskerät-

tigheter i den norrländska skärgården, svarades i en resolution av år 1777: 1) att Gävle fiskeriiddkare icke hade erhållit några sådana privilegier, som kunde utesluta andra städer, enskilda eller Kronan från disposition av sina fisklägen och fiskvatten, 2) att en inskränkning av allmogens fiskerätt skulle inkräkta på äganderätten och 3) att Kronan med oinskränkt rätt att förvalta sin egendom ansåg arrendeauktionerna såsom en för sig förmånlig beskattningsform.

Det är icke nödvändigt att följa fiskerättens utveckling i Norrland längre än till detta år, 1777, för att man skall förstå den viktigaste orsaken till fiskefärdernas tillbakagång. Tack vare regalrätten hade först Gävle och sedan övriga Norrlands-städer kunnat komma i åtnjutande av sina fiskeriprivilegier och därigenom blivit hjälpta framåt. Då städerna vuxit sig starkare, fann Kronan det för sig förmånligare att låta städerna sinsemellan tävla på arrendeauktioner om rätten att fiska. Förändrade förhållanden hade åstadkommit ett förändrat utövande av regalrätten till fisket. Detta i förening med Norrlands-städernas folkökning och ekonomiska tillväxt med därav följande expansionssträvanden bragte Gävle en gång så stolta fiskerskap på fall. Fiskefärderna ha upphört. Det norrländska fisket arbetar nu med andra metoder och större avkastning än förr. Men fiskehamnarna finnas kvar som vackra minnesmärken över Gävle fiskerskaps fångstfärder norrut i gångna tider.¹

¹ Ämnet har av föreläsaren behandlats i Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, 1927 och 1928, där litteraturhänvisningar även finnas.

TISDAGEN DEN 19 JUNI 1928.

Utflykt till Hälsingland.

Med morgontåget avreste ett antal deltagare till Söderhamn, där de mottogos av borgmästare Sonesson och byggmästare Nisser. Södra Hälsinglands fornminnesförening hade anordnat frukost å Stads-hotellet, varefter under ledning av borgmästarinnan Sonesson och byggmästare Nisser besågs museet, kyrkan och skansen.

Med bilar ställdes så färden till Trönö gamla kyrka, varest tillstötte ytterligare ett antal deltagare, vilka kommit direkt från Gävle. Det ärevördiga gamla templet demonstrerades av d:r A. Enquist. Särskilt intresse uppväckte det relikskrin av emalj från 1100-talet, ett Limoge-arbete, som nu finnes uppställt i den nya kyrkan men för färddeltagarnas räkning efterskickats.

Från Trönö gick så färden till Enångers gamla kyrka. Här var ett särskilt festligt mottagande berett. Nationalklädda ungdomar mötte vid kyrkogårdsgrindarna, och då resenärerna kommit in på kyrkogården, hälsades de av en grupp skolbarn med Hälsingesången. I varm-hjärtade tal av kyrkoherde Hallenberg och d:r Rodenstam bjödos så färddeltagarna välkomna till kyrkan. Denna är nu enbart museum, och här finnas bevarade en mängd föremål från hälsingekyrkorna, altarskåp, helgonbilder etc. Förevisningen leddes av amanuensen Märten Stenberger, vilken genomgick det viktigaste av vad som här finnes samlat jämte de alltjämt väl bevarade målningarna i taket.

Den sista etappen gick därifrån till Hudiksvall. På vägen gjordes ett kort

uppehåll vid Njutångers kyrka, som just står under restaurering. Här är man i full färd med att framknacka de vackra medeltida målningar, som nu legat dolda under ett tjockt lager av kalkputs.

När bilkortegen så nått fram till Hudiksvall, mottogs den vid museet av borgmästare Hadar Rissler och d:r Rodenstam. I ett kort tal hälsade den förre alla välkomna. De rika samlingarna genomgingos gruppvis och demonstrerades av d:r Enquist, d:r Rodenstam och amanuensen Stenberger. Museet inrymmer ett betydande antal föremål, alltifrån stenålderns enkla redskap till 1800-talets allmogemålning, husgeråd och textilier. Därjämte ha uppställts en del av den för ett par år sedan på Java avlidne njutångerssonen målaren John Stens efterlämnade rika produktion.

Sedan samlingarna genomgåts, skedde i museet sommarmötets högtidliga avslutning. Rektor Karl Hedlund frambar Gestriklands kulturhistoriska förenings och Gestrike-Hälsinge hembygdsförbunds tack till de sammanslutningar, som samlats till denna »fornminnesriksdag», och framhöll betydelsen för länet av ett dylikt möte. Riksantikvarien Curman tog därefter till orda och betonade vinsten för de centrala sammanslutningarna själva av att på detta sätt komma i direkt kontakt med det arbete av fornminnes- och hembygdsvårdande beskaffenhet som utföres ute i bygderna. Han uttalade till sist den förhoppningen, att detta möte måtte bli till gagn och nytta för deltagarna och frambar ett tack till möteskommittén i Gävle, fröken Ebba Frick, rektor Karl Hedlund och statsarkitekten Gunnar Wetterling, till de olika värdarna

för mötet och till alla deltagare samt förklarade mötet avslutat.

Efter de officiella högtidligheternas slut hade Hälsinglands fornminnessällskap anordnat middag å Stadshotellet. Borgmästare Rissler hälsade därvid de närvarande välkomna och hyllade sedan riksantikvarien Curman. Den senare framförde gästernas tack. Han frammanade särskilt minnet av Hälsinglands store konstnär Hakon Gulleesson, som levde just i Enånger i 1500-talets gryning och vars talrika konstverk nu utgöra den kanske viktigaste delen av Enångers kyrkomuseums skatter.

Vid det därefter följande samkvämet vände sig d:r Enquist till Hudiksvalls museums mångårige föreståndare, den nu 81-årige d:r Rodenstam, och frambar allas hyllning för vad han under en livslång gärning utfört för sitt museum. D:r

Rodenstam tackade djupt rörd med några välfunna ord.

Följande dag hade Gästrik-Hälsinge hembygdsförbund sitt årsmöte i Hudiksvall. Det viktigaste ärende, som förelåg, var fördelningen av förbundets andel av lotterimedlen, 137,000 kronor. Enhälligt fördelades denna summa så, att Gestriklands fornminnesförening och västra Hälsinglandskretsen fingo 25,000 kr. vardera och Hudiksvallskretsen resten eller 87,000 kronor. Avsikten med att denna erhöi ett så betydande belopp, var att byggnadsfrågan för museet i Hudiksvall därigenom skulle kunna lösas. Att de nuvarande museilokalerna i denna stad ur utrymmes- och brandsäkerhets synpunkt lämna mycket övrigt att önska, är för envar påtagligt, så man måste hälsa det sålunda fattade beslutet med särdeles stor tillfredsställelse.